

1960

ՊԱՐԻԵԼՅԱՆ ՀԵՆՐԻ

Պ Ր Ո Լ Ե Տ Ա Ր Ի Ա Տ Ի
Ի Ն Ք Ն Ա Գ Ի Տ Ա Կ Ց Ո Ւ Թ Յ Ա Ն

Յ Ե Վ

Մ Ա Ր Ք Ս Ի Զ Մ Ի
Ի Ք Ր Ե Վ Գ Ի Տ Ո Ւ Թ Յ Ա Ն
Լ Ի Ն Ե Լ Ի Ո Ւ Թ Յ Ա Ն Պ Ր Ո Ց Ե Ս Ը

Պ Ե Տ Տ Ր Ա Տ

IMH

9-13

8105 10 13

01 JUL 2003

1M4

9-13

u6

ԳԱԲՐԻԵԼՅԱՆ ՇԵՆՐԻ

47666
6001

ՊՐՈԼԵՏԱՐԻԱՏԻ

ԻՆՔՆԱԳԻՏԱԿՑՈՒԹՅԱՆ

ՅԵՎ

2105

ՄԱՐԲՍԻԶՄԻ ԻԲՐԵՎ ԳԻՏՈՒԹՅԱՆ

ԼԻՆԵԼԻՈՒԹՅԱՆ ՊՐՈՑԵՍԸ

(Ննգելսի մահվան 40—ամյակի առթիվ)

904

ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ

ԳԻՏԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ

ՅԵՐԵՎԱՆ 1936

2.03.2013

1960

Տեխ. խմբ. Տ. Խաչվանյան
Սրբազրիյ ՈՃՆԻԿ Գասարյան

Հանձնված և արտադրուիթ. 26 հունի. 1936թ.
Ստորագրված և տպագրուիթ. 5 ապրիլի 1936 թ.
Քլավկա 2003, Գառվեր 184, Հրատ. 3610, Տվրաժ 3000
Պետհրատի տպարան, Յերեան, II Գնունի, 4

Մարքսի ու Ենգելսի մեծագույն չերախտիքը պրոլետարիատի առջև այն է, վոր նրանք նրան սովորեցրին «ինքնաճանաչում ու ինքնագիտակցություն և անուրջների փոխարեն դրեցին գիտութունը»: Այսպես և գրել Լենինը քառասուն տարի առաջ բանվոր դասակարգի սիրելի ուսուցիչ՝ Ֆրիդրիխ Ենգելսի մահվան առթիվ: Վոչ թե պետական ինչ-վոր նոր ձևերի հնարում, վոչ թե փխրստփայական «գրանդիոզ» սխտեմների ստեղծում, այլ բանվոր դասակարգի մեջ իր սեփական արժանապատվության և իր պատմական առաքելության գիտակցության արմատացում,— ահա թե ինչն է Մարքսի ու Ենգելսի անգնահատելի ծառայութունը: Նրանք առաջինն ապացուցեցին, վոր պրոլետարիատն է մեր եպոխտի այն միակ դասակարգը, վորը կարող է մարդկութունը դուրս բերել և դուրս է բերում կապիտալիզմի ստեղծած փակուղուց, կարող է խորտակել աշխատավոր ժողովրդին ստրկացնող շղթաները և հեղափոխական թռիչք կատարել «անհրաժեշտության թագավորությունից ազատության թագավորությունը»: «Սոցիալիստները և առհասարակ բանվոր դասակարգի բարեկամները» մինչև Մարքսն ու Ենգելսը «պրոլետարիատի մեջ տեսնում ելին միայն խոց» և սարսափով ելին նայում «այդ խոցի»¹⁾ աճմանը: Ենգելսը,

¹⁾ Լենին, I հ. ուես, եջ 434:

Մարքսի հետ միասին, առաջինն եր, վոր բանվորներին աճման մեջ տեսալ «ճնշող մեծամասնութեան ինքնուրույն շարժման» աճումը «հողու աճող մեծամասնութեան»¹⁾ հաղթական կոմունիստական հեղափոխութեան աճումն ու նախապատրաստումը:

Կոմունիզմը, «ազատութեան թագավորութիւնը» յերկնքից չի ընկնելու, նա հետեանք է լինելու արդի բուրժուական հասարակական հարաբերութիւնների դիալեկտիկական բացասմանը, նրան ստեղծում է ստեղծելու՝ յե բանվոր դասակարգը՝ կապիտալիզմի այս զավակը և միևնույն ժամանակ նրա գերեզմանափորը: «Պէն Գայնցենը յերեակայում է, վոր կոմունիզմը մի վորոշ վարդապետութիւն է, վորը յենում է թեորիական վորոշակի սկզբունքից, իրրե իր հիսլից, և այստեղից հետագա բանավարութիւններ է անում: Պէն Գայնցենը շատ է սխալվում: Կոմունիզմը վարդապետութիւն չէ, այլ ռաբոն: Նա չեղակեա ունի վոչ թե սկզբունքներ, այլ փաստ: Կոմունիստներն իրրե իրենց նախադրալ ունեն վոչ թե այս կամ այն փիլիսոփայութիւնը, այլ պատմական վողջ պրոցեսը և մասնավորապես նրա փաստական արդունքներն՝ արդի քաղաքակրթութեմ չերկրներում: Կոմունիզմը հետեանք է խոշոր արդունքներութեան և նրա անխուսափելի ուղեկիցների՝ համաշխարհային շուկայի և նրանով պայմանավորված անդուստլ մրցութեան առաջացման, վորոնք ավելի ու ավելի չեն լայնանում, ընդունում են առևտրական ճգնաժամերի ավելի ու լայնանում, ընդունում են առևտրական ճգնաժամային և կապիտալիստի համակենտրոնացման, վորոնց հետեանքն է դասակարգային պայքարը պրոլետարիատի և բուրժուակալի միջև: Կոմունիզմը, վորչափով վոր նա թեորիա չէ, հանդիսանում է պրոլետարիատի գիրքի թեորիական արտահայտութիւնն այս պայքարում և պրոլետարիատի ազատագրման պայմանների թեորիական միագումարումը»:²⁾ Իրրե այսպիսին, գիտական կոմունիզմի թեորիան կարող եր առաջանալ միայն բուրժուական հարաբերութիւնների ծավալման ժամանակ, ֆեոդալիզմին կապիտա-

լիզմի հաղթելու պարագայում: Հետեաբար, միանգամայն սխալ կլինի յենթադրել, վոր կապիտալիզմը ռեդես է միայն և հասարակութեան թշվառութիւն: Վոչ, կապիտալիզմը ֆեոդալիզմի համեմատութեամբ, անտարակույս, պրոգրեսիւ յերեւելթ եր և նա հարստացրեց մարդկութեան կուլտուրական ստեղծագործութեան փորձը: Ֆեոդալիզմի ժամանակ մարդն, իրրե անձնավորութիւն, այնքան ճնշված եր, վոր նրան ամենեւին բանի տեղ չէին դնում: Ֆեոդալա-ճորտատիրական հարաբերութիւնները վոչընչացրել էին անձնավորութեան ամեն մի ինքնուրույն ձգտում: Ճորտը մարդ չէ. նա վոչ միայն իրալուք չունի ինքնուրույն աղբիւր և մտածելու, այլ և քննադատի չէ դրան, ասում էին այն ժամանակվա տիրապետող դասակարգի ներկայացուցիչները: Կապիտալիզմը փորձեց դործնապես ապացուցել, վոր այդպիսի չէ: Խորտակելով ինչպես տնտեսական, այնպես ել քաղաքական կյանքի ֆեոդալական միջնադարյան սահմանափակութեան շրջանակները, կապիտալիզմն առաջին պլանի վրա մղեց անհատի դերն իրրե իմացական ու մտածող սուբյեկտի: Իենե Դեկարտի՝ Gogito ergo sum նշանավոր ձեակերպումը հեղափոխական կոչ եր՝ ուղղված մտածութեան ֆեոդալական ձեի դեմ, պահանջելով, վոր հեղինակութեան կույր հավատն ու անվերապահ ընդունումը յենթարկվին մտածութեանը, վորի ոգնութեամբ մարդը պարտավոր է ստուգել իր յուրաքանչյուր վարմունքը: Յերկրի վրա մարդն ամեն ինչ է, նա յե պատմութիւնը կերտում, և վոչ թե աստված կամ հրեշտակը: «Ազդերի աշխարհն ստեղծել են մարդիկ և սա յե առաջին հիմնական սկիզբը, վոր պետք է ընդունել»: Այս աշխարհի ձեալիութեան պատճառը պետք է վորոնել վոչ թե գերբնական ուժերի, այլ «մարդկային մտքի ձեալիութեան մեջ» հայտարարեց իտալացի նշանավոր գիտնական Վիկտոր: Այսպիսով մարդու ազատագրութեան պրոբլեմը դարձալ ինքն իրեն ճանաչելու պրոբլեմ, իր արժանապատմութիւնների ու իրավունքի գիտակցելու պրոբլեմ, իրրե մտածող անձնավորութիւն:

Ֆրանսիական բուրժուական հեղափոխութեան հռչակած մարդու ազատութեան խարտիան այս խնդրի «գործնական» իրականացումն եր հետապնդում: Ազատութիւն, յեղաջրութիւն և հալասարութիւն, — խարտիայի պարունակած այս յերեք հիմնական լոզունգները վերջնականապես ուրվագծեցին նոր դա-

1) Մարքս և Ենգելս, III հ. էջ 295:

2) Մարքս և Ենգելս, V հ. էջ 194:

բաշխման հիմնական կոնսուլները: Նոր հասարակության արվեստագետներն սկսեցին հիանալ իրենց հերոսների ինքնուրույն, ազատ գործողություններով, իսկ իրավաբաններն ել շտապեցին կառուցել նոր սխտեմներ, հորինելու նոր իրավական նորմաներ անհատի շահերը «պաշտպանելու» համար: Սակայն այս բոլորը վորոշակի շրջանակներում, բուրժուական հասարակության շրջանակներում և կապիտալիստական հարաբերությունների մշտնջենականությունն ընդունելու հիման վրա: Ուստի Ֆուրմալիզմը դառնալ բուրժուական մտածողության հիմնական հատկությունը և նրա ներկայացուցիչները մշտապես մոլորվեցին և շարունակում են մոլորվելով թափառել սեփական դասակարգի ստեղծած նեղ շրջանակների մեջ:

Բացի սրանից, նոր հասարակության մեջ նման այն բանին, ինչպես կրոնական աշխարհում «մարդկային ուղեղի արգասիքները պատկերացվում են իբրև ինքնուրույն եակներ՝ ոժտված սեփական կյանքով, վորոնք վորոշակի հարաբերություններին մեջ են մարդկանց հետ, միմյանց հետ», սրա նման բոլոր այն հարաբերություններն ել, վորոնք հանդիսացան մարդու արտադրական գործունեության արդյունքը հեռացան նրանից և ինքնուրույն բնույթ ընդունելով, սկսեցին գերիշխել նրա վրա: Կապիտալիզմի ժամանակ մեռյալ աշխատանքը սկսեց հանդես գալ իբրև տեր կենդանի աշխատանքի հանդեպ. կենդանի մարդը գերի մնաց այն նույն իրերի ձեռքին, վորոնց արտադրել է նա ինքը: Սրա հետևանքով ել բուրժուական մտածողությունը բնորոշ դարձավ առաջին հերթին իբրև իրավական մտածողություն, մտածողության համար բոլոր սոցիալական-դասակարգային պրոբլեմներն ընդունեցին զուտ իրավական նորմայի ձևեր:

Կապիտալիզմի ժամանակ կեղեքված դասակարգի պայքարն իր ազատագրության համար չպետք է հանդիսանալ կեղեքվածների դիկտատուրային՝ կեղեքիչների նկատմամբ, վորովհետև դա կլինի ազատության սկզբունքի խախտում,—այսպես սկսեցին քարոզել բուրժուական ռեֆորմիստները: Ազատությունն ինքնաճանաչման այնպիսի պրոցես է, յերբ կեղեքված մասսաները գիտակցելով իրենց դրությունը, իրենց իրավունքները, ձգտում են դրանք ձեռք բերել վոչ թե կեղեքիչների իրավունք-

ները բացասելու միջոցով, այլ ընդունելով նաև դրանք, հարգելով նաև ուրիշների իրավունքները—ասում եր Հեգելը: Յերբ ստրուկը գոյություն միջոցներ ե ստեղծում տիրոջ համար, վերջինս հնարավորություն ե տալիս ստրուկին պահպանելու իր կյանքը, նրանց միջև, ըստ Հեգելի, այնպիսի կապ ե առաջանում, վորը հիմնվում ե յերկսի համար ել գոյություն ունեցող մի ընդհանուր նպատակի վրա: Նրանք յերկուսով ել շահագրգռված են միմյանց դրությունը, հետևաբար, նրանք յերկուսն ել պետք ե դան փոխադարձ ճանաչման, նրանք յերկուսն ել պետք ե գիտակցեն, վոր իրենցից յուրաքանչյուրը լիիրավ սուբյեկտ ե—յեղրակացնում եր Հեգելը¹⁾ Յեվ դա վոչ այլ ինչ ե բայց յեթե անհատի ձեկական ազատությունը, վերջինիս կառնեցյալ ընդունումը, վորովհետև հարցի նման լուծման դեպքում տերը մնում ե, ստրկական հարաբերությունները չեն վոչնչանում, նրանք շարունակում են գոյություն ունենալ փոփոխելով միայն իրենց դրսևորման ձևերը: Ուստի իսկական ինքնագիտակցությունն անկարելի յե առանց բուրժուական մտածողությունը հաղթահարելու:

Ենգելսը տակավին անգլիական բանվորներին ուղղած իր կոչի մեջ ասում ե, վոր գերիշխող դասակարգերը մշտապես ճչում են իրենց շահերի և բանվորների շահերի նույնության մասին, նրանք յերբեք առիթը բաց չեն թողնում ապացուցելու, վոր իրենք խորապես շահագրգռված են և համակրանք են տածում դեպի պրոլետարիատի վիճակը, մինչդեռ իրականում նրանց հետաքրքրում ե միայն այն շահը, վոր ստացվում ե «մարդկային մսի թաքուն առևտրից»:²⁾ Այսպիսով Ենգելսի համար արդեն սկզբից և յեթ պարզ եր, վոր բանվոր դասակարգի ինքնագիտակցության, նրա լիակատար ինքնաճանաչման համար պայքարելը առաջին հերթին պայքար ե պրոլետարների մեջ խիստ տարածված բուրժուական նախապաշարունակների դեմ: Իհարկե, պրոլետարիատը բնագրաբար զգում ե իր հարստահարված դրությունը, նա կապիտալիզմի ճնշումը ինչպես շոշափում ե ֆիզիկապես, այնպես ել զգում ե և հոգեպես, բայց հարկավոր

1) Հեգել, «Վոգու ֆենոմենոլոգիան», էջ 86 և հետո:

2) Մարքս և Ենգելս III հ., էջ 296:

և, վոր նա բարձրանա, հասնի այդ եմպիրիական գգացության գիտակցության, այսինքն՝ ինքնագիտակցության աստիճանին և այն, ինչ նա ակնառու տեսնում, զգում է, քափանցի նրա գիտակցության մեջ, նա սկսի ավելի գիտակցաբար վերաբերվել այն բոլորին, ինչ տեղի չե ունենում իր շուրջը: Դեռևս բավական չե իմանալ, վոր կապիտալիստը շահագործում է, վոր նա բանվորների թշնամին է, հարկավոր է, վոր այս իմացությունը հասնի մինչև դասակարգային ինքնագիտակցության, մինչև աշխտեղ, յերբ բանվորն իրեն ու իր շահերը հակադրի իր ձեռնարկատիրոջ շահերին՝ վոչ թե իբրև առանձին բանվոր, այլ իբրև իր դասակարգի անդամ:

Բանվորների առանձին, անկազմակերպ յեղութներն սկզբնորում հանցագործության բնույթ ունեցին: «Հանցագործները կարող են բարբարոսական ճանապարհով բողոքել գոյություն ունեցող հասարակարգի դեմ՝ միայն իբրև առանձին անհատներ. հասարակության ամբողջ գոյությունը թափվում է ամեն մեկի վրա առանձին և ճնշում է նրան իր ուժերի ծայրահեղ գերազանցությամբ»:¹⁾ Հետևաբար եմպիրիզմը կործանարար է պրոլետարիատի համար վոչ միայն թեորիայում, այլև պրակտիկայում: Հարկավոր է եմպիրիզ գգացությունից բարձրանալ մինչև քննադատի իմացությունը: Եմպիրիզմը մանրատում է պրոլետարիատի ուժերը, նա նրան քաշում է դեպի մանր-բուրժուական ճահիճը և փաստորեն դասակարգային պայքարի գործիք դարձնում բուրժուազիայի ձեռքին: Ենդեղան ասում է, վոր պրոլետարիատը չի կարող հաղթել «չհարձակվելով բուրժուազիայի, իբրևլ այդպիսինի շահերի վրա, շահեր, վորոնք կայանում են բանվորների շահագործման մեջ»:²⁾ այլ կերպ ասած պրոլետարիատի հաղթանակի գրավականն ենդեղան տեսնում է դասակարգը դասակարգին հակադրելու մեջ, կնշանակի՝ եմպիրիզմի հաղթանարման և քննադատը գիտակցելու մեջ: Ընդհանուրը, տվյալ դեպքում դասակարգը, պատահաբար հավաքված մարդկանց մի խումբ է, այլ վորոշ ամբողջություն, հարաբերության միասնություն դեպի արտագրության գործիքները,

գիրի միասնություն արտագրության պրոցեսում, հասարակության յեկամությունների բաշխման մեջ և այլն: Առանձին անհատներ շահերը վոչ միայն անմիջականորեն միահյուսվում են ընդհանուր շահերի մեջ, այլև նրանք առհասարակ անհեթեթություն են առանց վերջինների, իբրև բանվորի շահերի: Իր դասակարգից դուրս բանվորը մի յուրատեսակ Ռոբինզոն է, ուստի «առնաձայն բողոքի յեղանակը հին հասարակության դեմ՝ անողուտ է»:¹⁾

Շտրենները ժամանակին ջանում էր թեորիայեւս ապացուցել, վոր եմպիրիզմը միակ ճշմարիտ ուսմունքն է, վորից յեղնելով կարելի չե և պետք է արդի հասարակությունը վերակազմել: Ընդհանրության սկզբունքը, կոմունիզմի սկզբունքը ասում է Շտրենները, նվաստացնում է անհատին, խլում է անձի ազատությունը, նրան դարձնում է հասարակության մի հասարակ կցորդ, ուստի պետք է առաջնորդվել եմպիրիզմով, վորը դուրացնում է բուրժուազիայի կողմնակիցների գործը՝ համոզելու մանր-բուրժուազիայի հետամնաց տարրերին, աշն բանում, վոր իբր կյանքի իմաստը անհատների եզոխտական շահերի բավարարումն է: Գիտակցի բանվորը չի կարող չապստամբել եզոխդմի այս բուրժուական թեորիայի դեմ, վորովհետև «Եզոխդմը արդի հասարակության և արդի մարդու իրեն գիտակցած եյությունն է միայն, վերջին բանը, վոր արդի հասարակությունը կարող է ասել մեր դեմ, ամեն մի թեորիայի կուլմինացիոն կետը գոյություն ունեցող տխմարության սահմաններում»:²⁾ — գրում էր Ենդեղան Մարքսին: Յեւ իրավի ինչպես կարելի չե պնդել, վոր ընդհանրությունը մասնավորի բացասումն է, վոր կոմունիզմը բացասում կամ նվաստացնում է անհատին: Այս կարգի հարցադրումը քեռեապես անհեթեթ է, վորովհետև ընդհանրությունն ինքը յեղակի անհատների ընդհանրություն է, նա կազմված է նրանցից և հանդիսանում է առանձին մարդկանց գիտելիակական միասնություն, յերբ խոսքը վերաբերում է դասակարգերին: Ճիշտ է, Հեդեղը յուր ժամանակին փորձում էր ապացուցել, վոր իբրև թե գոյություն ունի

1) Մարքս և Ենդեղան, III հ, էջ 496—497:

2) Մարքս և Ենդեղան, հ. 495: Ընդգծումն իմն է:

1) Մարքս և Ենդեղան, XXI հ, էջ 3:

2) Մարքս և Ենդեղան, XXI հ, էջ 7:

մի ինչ-վոր համընդհանուր, իբր աշխարհի մի բան, իսկ յեզակի-
ները մեր մտքի կոնստրուկցիաներն են լույս Բայց հեղեղակա-
նությունը նույնական չե ժամանակակից գիտության հետ:
Բանվոր դասակարգը, վոր կանգնած ե ժամանակակից գիտու-
թյան բարձրության վրա, «համընդհանուրը հանում ե յեզա-
կիից, և վոչ թե իրենից կամ ողից, ինչպես Հեգելը»:¹⁾ Հետե-
վաբար, Շտիրները միանգամայն անիրավացի յեր շարունա-
կելով համընդհանուրի ամեն մի ըմբռնում նույնացնել Հեգելի
ըմբռնման հետ: Պոսթմոդերն շտիրներականությունը բուրժուական
գրգռատողականության շարունակությունն եր կոմունիստների
հասցեյին, թե իբր նրանք ուզում են վոչնչացնել «մասնավոր
մարդուն» իշահ «համընդհանուրի»: Սա մի միջոց եր վախեցնելու
մանր-բուրժուական տարրերին և գեթ այսպիսով առժամանա-
կապես մեկուսացնելու նրանց աճող պրոլետարական շարժման
ազդեցությունից:

Իրականում «կոմունիստները... տարբերվում են հենց նրա-
նով, վոր միայն նրանք են գտել ամբողջ պատմության մեջ անհատ-
ների կողմից «ընդհանուր շահ» ստեղծելու էփաստը, անհատներ, վո-
րոնք բնորոշված են իբր «մասնավոր մարդիկ»: Նրանք գիտեն, վոր
այս հակադրությունը սոսկ քվացող հակադրությունն ե, վորովհե-
տե նրա կողմերից մեկը, այսպես կոչված «համընդհանուրը», մշտա-
պես առաջանում ե մյուսից, մասնավոր շահից և բնավ հակադիր չե
նրան իբրև ինքնուրույն ուժ, վորն ունենա իր ինքնուրույն
պատմությունը, այնպես վոր այս հակադրությունը գործնա-
պես ամբողջ ժամանակ վոչնչանում ե և կրկին ծնվում: Այս-
պիսով, բանն այստեղ հակադրության յերկու կողմերի «հեգել-
յան միասնություն»-ը չե, այլ անհատների կյանքի նախկին
նյութապես պայմանավորված ձևի նյութապես պայմանավոր-
ված վոչնչացումը, վորի հետ միասին վոչնչանում ե նաև այս
հակադրությունն իր միասնականության հետ միասին»:²⁾ Այն-
պես վոր կոմունիստական հասարակության մեջ անհատը վոչ
միայն չի վոչնչանում, այլև իբրև իսկական ազատ անհատ
նա ծնվում ե միայն կոմունիզմի ժամանակ: Ուրիշ բան ե

1) Մարքս և Ենգելս, XXI հ., էջ 7:

2) Մարքս և Ենգելս, IV հ., էջ 227:

անհատի դրությունը բուրժուական հասարակության մեջ. այս-
տեղ իրոք անանցանելի անդունդ գոյություն ունի անհատնե-
րի մեծամասնության շահերի և պետական կազմակերպություն-
ների միջև: Թեև Հեգելը ժամանակին ջանում եր ապացուցել,
վոր իբրև թե պրուսական միասնության, իբրև պետու-
թյան ամենաբարձր ձևի մեջ, արդեն կատարյալ նույնություն
ե հաստատված անհատի ու պետական կազմակերպությունների
շահերի միջև, բայց իրոք վերջիններս միշտ ելհանումն բացարձակ
փոքրամասնության շահերի, ճնշում են հասարակության բա-
ցարձակ մեծամասնությունը: Այնպես վոր հարցի մարքսիստական
լուծումը վոչ մի ընդհանուր բան չունի պատմության մեջ
անհատի դերի բուրժուական ըմբռնման հետ: Յեթե բուրժուա-
կայի բանակից վոմանք, հանդես գալով անհատի ֆեոդալական
կեղեքման դեմ, գնացել են առանձին անհատների դերի ար-
սոլյուտացման ուղիով, ապա մյուսները, դարձյալ նույն բանա-
կից, սուբյեկտիվիզմն ու միակողմանի ինդիվիդուալիզմը հազ-
թահարելու պատրվակով, փաստորեն սկսել են անպատկառուն
զարգացնել հասարակության ավտոմատ շարժման թեորիան:
Որինակ՝ ժամանակակից սոցիալ-դեմոկրատները: Պրոլետարիատը
չեր կարող և չվորդեգրեց այս փտած տեսակետը այն պարզ պատ-
ճառով, վոր նա հանդես յեկավ իբրև նոր հեղափոխական դասա-
կարգ, կերտելու նոր պատմությունը և մարդկության համար
ստեղծելու նոր ու յերջանիկ կյանք: Կարելի՞ յե արդյոք, փոփո-
խել աշխարհը՝ բացասելով անհատի ստեղծարար գործու-
նեյությունը: Ահա թե ինչու Մարքսն այնպես համառորեն
ընդդեմ ե, վոր «Մարդկային ամեն մի պատմության առաջին
նախադրյալը հանդիսանում ե, հիրավի, կենդանի անհատների
մարդկանց գոյությունը» (Արխիվ, 1, էջ 214): Այս կենդանի
անհատը, պրոլետարն, իբրև իր դասակարգի անդամ, իբրև յե-
զակին համընդհանուրի մեջ Ֆոյերբախի արատրակտ «մարդը»
չե, այլ կոնկրետ եակ, նրա պայքարը կապիտալիզմի դեմ կա-
րող ե հաջողությամբ վերջանալ միայն այն ժամանակ, յերբ
նա կհասնի մինչև համընդհանուրի ճանաչումը և իր սեփական
«գոյության գործիք» մինչև փր յեռի համակողմանի գիտակ-
ցումը:

Բայց իր յեսը գիտակցած պրոլետարը բուրժուական

եզդիստ չէ, վորովհետեւ նա այդպիսի յեղրակացություններ
հանգում եւ վոչ թէ իրեն հակադրելով համընդհանուրին, դա-
սակարգին, այլ միայն նրա միջոցով և նրա մեջ: Նրա յիսը
դասակարգի սեփականությունն եւ և ընդհակառակը, ուստի նը-
րանց միջև հակասություն չկա: Նույնիսկ ավելին: Իրեն ճանաչելով
իրեն իր դասակարգի անդամ, բանվորը դուրս ե գալիս
կոսմոպոլիտիզմի ավելի լայն ճանապարհ, նա ստեղծում
և սեփական դասակարգային կազմակերպություններ, վորոնց
միջոցով իրականացնում ե իսկական համամարդկային, ինտեր-
նացիոնալ—սոցիալիստական խնդիրներ: «Պրոլետարներ բոլոր
յերկրներին, միացե՛ք» լոզունգը մերժում ե բուրժուական
եզդիզմը, նա պահանջում ե անձնուրացություն ու նվիրվա-
ծություն բանվորների հեղափոխական գործին, ուստի նա ան-
հատի ազատագրման միակ ճշմարիտ ուղին ե: Այս թվացող
հակասությունը մինչև այժմ ել անհասկանալի յ շատերի հա-
մար, բայց Մարքսն ու Ենգելսը կարողացան այդ հասցնել պրո-
լետարների ամենալայն մասսաների գիտակցության և սրա
հիման վրա նաև մասսայական կազմակերպական աշխատանք
ծավալել նրանց մեջ:

Իր դասակարգային դրությունը գիտակցած բանվորը չի
կարող մենակ գործել, գործողություններին սեպարատիզմը կոր-
ծանարար ե բանվորների համար, այս պատճառով Ենգելսը տա-
կավին իր «Բանվոր դասակարգի դրությունն Անգլիայում»
գրքում պրոլետարիատի հաղթության դրավականը տեսնում եր
նրանց համերաշխության կազմակերպվածության մեջ, պրոլե-
տարներին միացյալ յերկրայինների մեջ՝ ընդդէմ բուրժուազիայի:
Ուսումնական սոցիալիզմի ներկայացուցիչները պակաս խըս-
տությամբ չէին քննադատում կապիտալիստական հասարա-
կարգը, վատ չէին հաշտարելով վերջինի բացասական կող-
մերը, հետևաբար քիչ չէին ոգնում բանվորներին՝ գիտակե-
լու իրենց կեղեքված վիճակը, բայց նրանք չհասան պրոլետա-
րական կազմակերպությունների անհրաժեշտության գիտակ-
ցությանը: Ֆուրյեիստները Ֆրանսիայում, Ուոլենի հետևորդներն
Անգլիայում դառնում եյին, վոր բանվորները չպետք ե միանան
կոալիցիաներին մեջ, նրանք քաղաքականությամբ չպետք ե
զբաղվեն: «Կոալիցիաներ սարքել նշանակում ե զբաղվել քաղա-

քականությամբ», մինչդեռ քաղաքականությունն «ազնվական»
բուրժուաների գործն ե, սոցիալիստը քաղաքական չէ, նա
առանց քաղաքականության ել կարող ե բարելավել պրոլե-
տարիատի դրությունը,—հավատացնում եյին ուսումնականները:
Իսկ բուրժուազիայի որհներդուները վճռապես մերժում եյին բան-
վորական կոալիցիաներ ստեղծելու անհրաժեշտության ամեն մի
միտք: «Յուրաքանչյուր առանձին բանվորի ազատությունը,
տնորինելու իր անձը... կարելի յ չ հանդուրժել, իսկ հասար-
ակությունը չի կարող թույլ տա բանվորներին կոալիցիաների
միջոցով բռնության դիմելու մոնոպոլիայի նկատմամբ»,—գրում
եր Պրուդոնը: Այս նշանակում ե, վոր բանվորի ինքնագիտակ-
ցությունը չի կարող և չպետք ե ավելի բարձրանա, քան արդի
հասարակության հարաբերությունների քեորիական մակերեսային
հայեցողությունը: Մարքսն ու Ենգելսը դառնում եյին, վոր դա
զբաղաբուրժուան ե հեղափոխական պրոլետարիատի հասցեյին:
«Հակառակ դասագրքերի և ուսումնականների,—գրում եր Մարքսը,
կոալիցիաները վոչ մի բոպե չէին դադարում առաջ գնալ և
մեծանալ ժամանակակից արդյունաբերության դարգացման
ու աճման հետ միասին»:¹⁾ Նույն բանն ե տեղի ունենում նաև
այժմ, յերբ սոց.-դեմոկրատ բանվորները, հակառակ իրենց
առաջնորդների կամքի, ձգտում են միավորելու իրենց ուժերը
բուրժուական ռեակցիայի դեմ: Յեկնելով այս փաստից, Կոմին-
տերնի VII կոնգրեսն իր բանաձևում գրում ե, վոր «Բան-
վոր դասակարգի պայքարի միասնական ճակատի խաղանցումը
պատմական ներկա ետպում համընդհանուր և միջազգային բանվո-
րական շարժման գլխավոր, մեծավոր խնդիրը» (ընդգծումը բնա-
գրքինն ե) հետևաբար, ինքնագիտակցումը մի պրոցես ե, վոր
չի դադարում և առհասարակ չի կարող հավիսեմապես կանգ առ-
նել միջավայրին կեսում, քանի վոր նա սկսված ե: Քանի վոր տըն-
տեսական պայմաններն ազդաբնակության մասսան վերածել
են բանվորների, քանի վոր «Կապիտալի գերիշխանությունն
այս մասսայի համար ստեղծել և միատեսակ դրություն և ընդ-
հանուր շահեր» և նրանք հասել են այս բոլորի գիտակցության
մինչև իրենց հակադրումը կապիտալին և, վերջապես, մինչև

¹⁾ Մարքս և Ենգելս, V հ. եջ 415:

իրենց «սահմանադրումը» այս պայքարում իբրև դասակարգի, անմատչելի են կլինեն բանվորներից պահանջել, վոր նրանք չդիմեյին իրենց կազմակերպությունների ստեղծմանը, կազմակերպված պայքարի՝ բուրժուազիայի դեմ: Ուստի «պրոլետարներ բոլոր յերկրներն, միացե՛ք» լոզունգը պատահական ու պարզ լոզունգ չէր, այլ պրոլետարիատի դասակարգային պայքարի անհրաժեշտ արդյունքը, վոր վկայում էր ինքնագիտակցության այն նոր աստիճանի մասին, վորին հասավ բանվորությունը Մարքսի ու Ենգելսի ղեկավարությամբ:

Յերբ գեթ հիմնականում հաղթահարվեցին բուրժուական այն նախապաշարմունքները, թե իբր այսպես կոչված «չորրորդ դասը» անընդունակ է ինքնուրույն կյանքի, և նամանավանդ ինքնուրույն կերպով իր պայքարը ղեկավարելու, յերբ պրոլետարիատը հասավ իր կազմակերպություններն ստեղծելու գիտակցության աստիճանին, այդ ժամանակ, նշված լոզունգը իրոք վոր դարձավ հասարակությունը վերակառուցելու նյութական խոշոր ուժ:

Բանվորների ազատագրումը կարող է լինել իրենց՝ բանվորների գործը: Այսպես դրին հարցը Մարքսն ու Ենգելսը «Կոմունիստական Մանիֆեստում»: Այս նշանակում է, վոր նրանք հակառակ ուտոպիստների ու բուրժուական սոցիալիստների՝ պրոլետարիատի «պատմական» հեղափոխական ինքնագործունեությունը համարեցին միակ հուսալի միջոցը, կամ ուղին՝ կապիտալիստական ստրկություն վոչնչացման համար: «Պրոլետարիատն լայն մասսաների մեջ կոմունիստական կուսակցությունների ուժից ու ազդեցությունից միայն, կոմունիստների եմերգիայից ու անձնուրացությունից է կախված հասունացած ֆալսեման հզորացումը պրոլետարիատի հաղթական հեղափոխության վերածելը» — գրում է Կոմինտերնի VII կոնգրեսը շարունակելով Մարքսի ու Ենգելսի գործը:

Վոչ մի տարակույս չկա, վոր կապիտալիզմն ինքն է բանվորներին դրդում միավորվելու, իրենց ուժերը միացնելու կոալիցիաների մեջ, — ասում է Ենգելսը: Բայց գերիշխող դասակարգը ջանում է այս ասոցիացիաներին տալ զուտ ազգային բնույթ, որպեսզի իրենք սեփական ազգայնական նպատակներով: Բոլոր բանվորական կազմակերպությունները չեն, վոր

կարողացել են հաղթահարել բուրժուական այս նացիոնալիզմը կամ գիտակցաբար ընթացել դրա դեմ: Ֆրանսիայում պրոլետարիատները, գերմանիայում «խակական» սոցիալիստները հանձին Գրյունի և մյունխենի պաշտպանում են բուրժուական և մանրբուրժուական մասսաների շահերը: Վոչ թե պրոլետարիատի դասակարգային պայքարի խնդիրներն են այս կազմակերպությունների ուղադրություն կենտրոնը, այլ «գերմանական ազգի նորմալություն» ապացուցելը, կամ «գերմանական ֆիլիստերին նորմալ մարդ» հռչակելը, ասում է Մարքսը: Ուստի միանգամայն հասկանալի յե, վոր գիտակից բանվորները չեն կարող իրենց իսկական դասակարգային ինքնագիտակցություն հասնելը չշաղկապել բուրժուական նացիոնալիզմի հաղթահարման հետ:

«Մեծագույն գոհունակությունը յես համոզվեցի, վոր դուք գերե՛ք ազգային նախապաշարմունքների ու ազգային սնահառություն այս կործանարար անեծքից, վորոնք վերջի-վերջո հանդիսանում են սոսկ մերկ եգոիզմ»: «Յես համոզվեցի, վոր դուք ավելին եք, քան միայն անգլիացիներ, մի մեկուսացած ազգի անդամներ, վոր դուք մաղիկ եք, մարդկային մի մեծ ընտանիքի անդամներ, վորոնք հասկանում են, վոր ձեր շահերը համընկնում են ամբողջ մարդկության շահերի հետ»: Այսպես եր գրում Ենգելսը Մեծ Բրիտանիայի բանվոր դասակարգին ուղղած իր կոչում: Կնշանակի, շովինիզմի արմատախլումը՝ բանվորների ինքնագիտակցության ավելի բարձր աստիճան է, վորին պետք է ձգտեն բոլոր պրոլետարական հեղափոխականները: Յերբ Մարքսն ու Ենգելսը գոյություն ունեցող կոմունիստական կազմակերպությունները հակադրում էին ուրիշ բանվորական կազմակերպությունների, ապա նրանք առաջինների մի եական առանձնահատկությունը տեսնում էին նրանում, վոր նրանց ներկայացուցիչները «զանազան ազգերի պրոլետարներն էր շարժման մեջ դատում ու պաշտպանում են ամբողջ պրոլետարիատի ընդհանուր, ազգությունից անկախ շահերը»: ¹⁾ Այս նշանակում է, վոր առանց ազգայնական նախապաշարմունքներից ազատվելու իսկական ինտերնացիոնալ շարժումն անկարելի յե: Ահա թե ինչու Կոմինտերնի VII կոնգրեսն ընկ. Դիմիտրո-

¹⁾ Մարքս և Ենգելս, V հ. էջ 495:

վի գեկուցման առթիվ բանաձևում գրում ե. «Նկատի ունենալով, վոր ֆաշիստական իդեոլոգիայի գլխավոր, ամենավտանգավոր ձևը հանդիսանում է շովինիզմը, անհրաժեշտ է մասսաների առջև բացահայտել, վոր ֆաշիստական բուրժուազիան համազգային շահերի պաշտպանութան պատրվակով իրականացնում է սեփական ժողովրդի կեղեքման ու շահագործման, ինչպես և ուրիշ ժողովուրդների կողոպտման ու հարստահարման իր դասակարգային շահասիրական քաղաքականությունը:»

Խոսելով XIX դարի առաջին կեսի վերջերի բանվորական շարժման վիճակի մասին, Մարքսն ու Ենգելսը նշում են, վոր անդլիական պրոլետարները հիմնականում կարողացել են իրենց հաշիվները մաքրել նացիոնալիզմի հետ, այս պատճառով նրանց հաջողվել է իրենց կազմակերպություններում արմատացնել ավելի ինտերնացիոնալ բովանդակություն և նեղ տնտեսական հարցերից բարձրանալ մինչև քաղաքական խնդիրների լուծման մակարդակը:

Սակայն, բուրժուազիան ամեն կերպ ջանում էր պրոլետարիատին հետ պահել քաղաքական կյանքից: Պրուդոնն սկսեց ապացուցել, վոր բանվորական ասոցիացիաներն ու գործադուլներն «ապուրինի յեն», վորովհետև այս մասին «ասված է քրեական որենսդրում»: Ժխտելով այս թեզիսը, Մարքսն ու Ենգելսը սովորեցրին բանվորներին, վոր առանց քաղաքական պայքարի անմտություն է վորևե սոցալատիկական շարժում: Պրոլետարիատն ուզում է բարելավել իր դրությունը, սրա համար նա միավորում է իր ուժերը և պայքարի մեջ մտնում բուրժուազիայի դեմ, վորը չի ուզում կամավոր կերպով հրաժարվել իր լեկամտի վորևե բաժնից՝ հոգուտ բանվորների, իսկ այստեղ արդեն առաջանում է «իսկական քաղաքացիական պատերազմ», վորի մեջ «միավորվում է զարգանում են ապագա մարտերի բոլոր անհրաժեշտ տարրերը», ¹⁾ գրում է Մարքսը: Այսպիսով իր դասակարգային դրություն գիտակցությունից պրոլետարիատը բարձրանում է մինչև քաղաքական պայքարի անհրաժեշտություն ընդունումը, մինչև քաղաքական գիտակցություն աստիճանը:

Քաղաքական գիտակցությունը մի նոր հատկություն է

1) Մարքս և Ենգելս, V հ. էջ 415:

բանվոր դասակարգի ինքնագիտակցության մեջ, վորին հասնելով նա արդեն կազմակերպվում է քաղաքական կուսակցությունների մեջ և բացահայտ պայքարի մեջ մտնում բուրժուազիայի դեմ, շահագործողների տիրապետությունը տապալելու և քաղաքական իշխանությունը նվաճելու համար: Այսպես, ինքնագիտակցության այս մակարդակի վրա հաղթահարվում է վոչ միայն սոցալոգ եմպիրիզմը, այլև հիմնականում նմանապես արստրալիտ համընդհանրությունը: Յեթե ինքնագիտակցության առաջին աստիճանի վրա պրոլետարիատը հանդես չեկավ միանգամայն անկաղմակերպ, նրա պայքարը կապիտալիզմի դեմ մանր «հանցագործությունների» ձև ուներ (մեքենաները ջարդելու ժամանակաշրջան), յերկրորդ ետապում սկսեց կազմակերպվել զանազան կոալիցիաների, ասոցիացիաների մեջ և այլն, բայց իր ազատագրություն իսկապես կոնկրետ ուղիմ տակավին չգտավ և ուտոպիական սոցիալիզմի գերիշխանություն շրջանն ընկնում էր, յերբ «ապագա հասարակության փաստական նկարագրությունը» կենտրոնական հարց էր դառել և մարդկության լավագույն միտքն զբաղված էր ավելի շատ ապագա «դրախտի» նկարագրությամբ, քան կապիտալիստական ստրկության դեմ պայքարելու և զենքերն ու միջոցները կոնկրետ նշելով: Իսկ պրոլետարիատի քաղաքական ինքնագիտակցության շրջանը հենց բուրժուական ու մանր-բուրժուական այս պատրանքների հաղթահարման շրջանն է, յերբ բանվոր դասակարգը վերջնականապես անցնում է քաղաքական պայքարի, այսինքն՝ հասարակության գործնական փոփոխության ռեալ գործին:

Բրյուսելի Հարաբերությունների կոմիտեյին գրած նամակում Ենգելսն ասում է. «Գրյունեցինները և առհասարակ բոլոր բուրժուական և մանր-բուրժուական ֆիլիստերները դեմ են պրոլետարիատի քաղաքական պայքարին, դեմ են բռնի հեղափոխությանը: Մերկացնելով «իսկական սոցիալիզմի» ռեակցիոն եյունությունը, յես այսպես ձևակերպեցի կոմունիստների մտադրությունները, 1) պրոլետարների շահերի պաշտպանություն ի հակադրություն բուրժուականների շահերի, 2) սրան հասնել մասնավոր սեփականությունը վերացնելու և այն գույքերի հանրայնությունը փոխարինելով, 3) ընդունել, վոր այս նպատակներին հասնելու համար չկա վոչ մի այլ միջոց, քան բռնի

գեմոկրատական հեղափոխութիւնը»¹⁾ Տակավին սրանից
 յերկու տարի առաջ (1844 թ.) Մարքսին ուղղած իր նամա-
 կում Ենգելսը բանվոր դասակարգին նախադրուշացնում է անպը-
 տուղ արտադրիչից ֆեոդալարութիւնից: Անհատական չե-
 վոր գերմանական ֆիլիսոփերները «Փուլային կվերամշակեն հե-
 գելսան ձևով,—գրում է Ենգելսը,—Ֆալանստերները կկառուցեն
 հավերժական գաղափարներից և իրեն վերադարձող գաղափար-
 ների հավերժական որենքի ձևով կապացուցեն, վոր կապիտա-
 լըն ու աշխատանքը պիտի ստանան յեկամտի վորոշակի
 բաժին»: Յեւ «սա կդառնա հեգելականութեան նոր կտակարան,
 հին Հեգելը կդառնա հին կտակարան, «պետութիւն», որենքը
 կդառնա «քրիստոնեութեան վրա վերահսկիչ», իսկ ֆալանստերը,
 վորտեղ արտաքնոցները կտեղաբաշխվեն տրամաբանական ան-
 հրաժեշտութեան կարգով, կդառնա «նոր յերկինք», «նոր յերկիր»
 նոր Յերուսաղեմ, վորը յերկնքից իջնում է իրրե պճնադարդ
 հարս, վորի մասին մենք մանրամասն կկարդանք նոր հայտնու-
 թեան մեջ»²⁾ Աշխատավոր մասսաներին այսպես հիմարաց-
 նելով սկսեցին զբաղվել վոչ միայն այսպես կոչված
 յերիտասարդ հեգելականները, այլ և հետագայում բանվոր-
 ական կազմակերպութիւնների մեջ թափանցող բոլոր բուրժուա-
 կան և ոպորտունիստական տարրերը: Ուստի պրոլետարիատի
 հեղափոխական գաղափարների դեհեկացման դեմ մղվող պայ-
 քարը պայքար եր նրա իսկական ինքնագիտակցութեան համար,
 նրա դասակարգային պայքարի կոնկրետ խնդիրների ըմբռնման
 ու իրականացման համար: Մասնավոր սեփականութեան վե-
 րացման պահանջը, բուն հեղափոխութեան անհրաժեշտու-
 թեան ընդունումը հսկայական քայլ եր առաջ, ինչպես բան-
 վորների ինքնագիտակցութեան բարձրացման, այնպես և
 պրոլետարիատի հիմնական գաղափարների համար պայքարելու
 ուղիների և լուղունգների ավելի կոնկրետացման իմաստով:
 Սակայն դեռևս ծերուկ Հեգելն ասացուցել է, վոր իսկա-
 կան ինքնագիտակցութիւնը չի բավականանում եմպիրիզմի
 ձևական հաղթահարումով: Առանձին փաստերի հավաստումը,
 ընդհանրացումներին անցնելն ինքնագիտակցութեան առաջին

1 Մարքս և Ենգելս, XI հ. էջ 49:

2 Մարքս և Ենգելս, XXI հ. էջ 8:

ետապն է սոսկ, իսկ գիտական իմացութիւնն ավելի հեռուն
 գնալով, «տալիս է որչեկտն իր անհրաժեշտութեան մեջ, իր
 համակողմանի հարաբերութիւններում, իր հակասական շարժ-
 ման մեջ և իր համար»¹⁾ ուրիշ խոսքով արտադրիչից
 անցնելով գործնականին²⁾ բացահայտում է առարկայի կոնկրետ
 բովանդակութիւնը, նրա շարժման որենքները և ցույց է տա-
 ւիս ընդհանուրի գարգացման ուղիները: Անկազմակերպ «պար-
 տիզանական» պայքարից անցումը կազմակերպված քաղաքական
 յերկնքներին, կուսակցական պայքարին, իրրե դասակարգային
 պայքարի ամենաբարձր ձևի, հումանիստական ընդհանուր խո-
 սակցութիւններից, բանվորների դրութիւնը բարեկամելու
 մտահոգութիւնից բուն հեղափոխութեան անցումը վնասակա-
 քայլ եր առաջ պրոլետարիատի հետագա պայքարի լայն ճանա-
 պարհները վերջնականապես բացելուն մոտենալու իմաստով: Սա-
 կայն հարցի արմատական լուծման համար հարկավոր եր ավելի
 ճշգրիտ վորոշել «ցանկալի առարկան», հարկավոր եր առաջարկել
 կապիտալիզմի դեմ պայքարելու ավելի կոնկրետ ձևեր ու միջոց-
 ներ: Այն, ինչ ասում եր Ենգելսն իր 1844 թ. նամակում, դեռևս
 չափազանց արտաբառ եր: Դեմոկրատիան և գեմոկրատական
 հեղափոխութիւնն առհասարակ շատ առաձգական հասկա-
 ցողութիւն են: Դեմոս—սա վոչ միայն պրոլետարիատն է
 այլև մանր-բուրժուազիան, այս պատճառով ամեն մի գեմոկրա-
 տական հեղափոխութիւն անպայման չպետք է լինի պրոլետա-
 րական, հետեաբար հարկավոր եր ավելի ճշեղ այս հասկացու-
 թիւնը, հարկավոր եր սովորեցնել պրոլետարիատին պայքարելու
 վոչ թե առհասարակ գեմոկրատիայի համար, այլ հատկապես
 պրոլետարական գեմոկրատիայի համար:

Ընկեր Ստալինն ասում է, վոր «Պրոլետարական հեղափո-
 խութեան հիմնական բովանդակութիւնը պրոլետարիատի դիկ-
 տատուրան է»³⁾ Ուստի, չեք բանվոր դասակարգը հասել է
 հեղափոխութիւն կատարելու անհրաժեշտութեան գիտակցու-
 թեանը, բայց ճշգրիտ չի իմացել ինչով փոխարինել հին մեքե-
 նան, կարելի չե ասել, վոր նրա գիտակցութիւնը դեռևս բավա-

1) Լենին, Փիլիսոփայական տեսակետներ, էջ 202:

2) Նույն տեղում, էջ 166:

3) Ստալին, Լենինի դմբ հարցերը, ռուս. 1933 թ. հրատ, էջ 193:

կանաչափ կոնկրետ քովանդակութուն չունի: Գիտակցութունը կոնկրետանում է, նա դառնում է քովանդակից, յերբ պարզ պատկերացվում է իմացության ոբյեկտը, յերբ յուրացվում է տվյալ պրոցեսի մեջ ետևանը, գլխավորը, վորոշվել է սա դիտվում է վոչ միայն անցյալի այլև ապագայի տեսակետից: Յերբ մանր-բուրժուական հեղափոխականները մոլեգնելով բուրժուական կարգերի դեմ միակ լեզվը գոյութուն ունեցող դրությունից տեսնում էյին բուրժուական պետական ապարատը խորտակելու մեջ՝ չփոխարինելով նրան վորեւ ուրիշ բանով, նրանք վարվում էյին իբրև սողացող եմպիրիկներ, յերևույթները դիտում էյին միայն մի կողմից, անցյալի կողմից, վերցնում էյին դիկտատուրան առհասարակ, և վոչ թե կոնկրետ բուրժուական դիկտատուրան, վորպեսզի նրան հակադրեյին պրոլետարիատի դիկտատուրան: Այսպիսի գիտակցութունն, իհարկե, չեր կարող լինել կոնկրետ, քովանդակից (պրոլետարիատի տեսակետից) գիտակցութուն: Լենինն ասում է, վոր իսկական գիտելութունը մատերիայի իմացության խորացումն է մինչև սուբստանցի իմացությունը (մինչև բարձրացումը), վորպեսզի գտնվի յերևույթների պատճառը: Իսկ այս «պատճառների իսկական իմացությունն է իմացության խորացումը յերևույթների արտաքինից դեպի սուբստանցը»:¹⁾ Այն հանգամանքը, վոր Մարքսն ու Ենգելսը դառն «կապիտալիստական հասարակության» բջիշը և կարողացան այս գյուտը վերածել «նյութական ուժի» հասարակության փոփոխության համար՝ հնարավորութուն տվեց նրանց ավելի առաջ գնալ և բանվոր դասակարգին սովորեցնել, թե ինչպես վարվել հին մեքենայի հետ և ինչով կարելի յե ու պետք է փոխարինել այն:... «Բանվորական հեղափոխության առաջին քայլը պիտի լինի պրոլետարիատի բարձրացումը գերիշխող դասակարգի աստիճանին, դեմոկրատիայի նվաճում»:²⁾ Ահա մարքսիզմի տեսակետը:

Պրոլետարիատը կոզմովի իր քաղաքական գերիշխանությունից, վորպեսզի բուրժուազիայից աստիճանաբար խլի ամբողջ կապիտալը, վորպեսզի աշխատանքի բոլոր գործիքները կենտրոնացնի պետության ձեռքին, այսինքն իբրև գերիշխող

¹⁾ Լենին, Փիլիսոփայական տետրակներ, էջ 155:

դասակարգ կազմակերպված պրոլետարիատի ձեռքին և հնարավորության չափ արագ մեծացնի արտադրողական ուժերի քանակը, դրում են Մարքսն ու Ենգելսը «Կոմունիստական Մանիֆեստում»: Այսպիսով, դեմոկրատիայի վերաբերյալ արատարակտ դատողությունները ավելի ճշտվում ու վորոշակի յեն դառնում: Մեզ հարկավոր է պրոլետարիական դեմոկրատիա, մեծամասնության դիկտատուրա փոքրամասնության վրա, հաշտարարում են Մարքսն ու Ենգելսը «Կոմունիստական Մանիֆեստում»: Յեվ առհասարակ կարելի յե ասել վոր «Կոմունիստական Մանիֆեստի» հրատարակումով մի նոր դարաշրջան բացվեց վոչ միայն բանվորական շարժման, այլև մարդկային վողջ պատմության մեջ: Բուրժուական—լիբերալ այն պատկերացումը, վոր քաղաքականության հետագա պրոգրեսի հիմքը դասակարգերի համագործակցությունն էր համարում, հասարակության խաղաղ ներդաշնակ զարգացումը՝ պրոլետարիատը բուրժուազիային յենթարկելու միջոցով, վերջնականապես հերքվեց: «Բուրժուական հարաբերություններն» արդեն «չափազանց նեղ են դառնում իրենց ստեղծած հարստությունը տեղափոխելու համար»:¹⁾ այս պատճառով ել զանազան նորոգությունները յերբեք չեն ոգնի «խախտված» կապիտալիզմին լուծելու ժամանակակից հասարակության արձատական հարցերը: Գոյութուն ունեցող դրությունից դուրս գալու համար հարկավոր է հաղթահարել կապիտալիզմի նեղ շրջանակները, խորտակել բուրժուական կարգերը, վորի համար ուժ ունի միայն պրոլետարիատը, իբրև արդի միակ հետեղական—հեղափոխական դասակարգը: Պրոլետարիատի, իբրև դասակարգի գոյությունը «կապված է... պայքարի պատմական վորոշակի ձևերի հետ», վորոնք հատուկ են բուրժուական արտադրության «զարգացմանը», վորը չի կարելի վերացնել սուբյեկտիվ ցանկություններով կամ լավ մտադրություններով: Այսպիսի պայքարի առկայությունն «անխուսափելիորեն տանում է դեպի պրոլետարիատի դիկտատուրան», իսկ «պրոլետարիատի դիկտատուրան ինքը միայն հանդիսանում է անցում

¹⁾ Մարքս և Ենգելս, V հ, էջ 489:

գեպի բոլոր դասակարգերի վոչնչացումը և այնպիսի հասարակարգի հաստատումը, վորտեղ դասակարգերի բաժանումը չի լինի»¹⁾, դրում և Մարքսը Վեյգմեյերին: Այսպիսով գեղատառությամբ անհրաժեշտություն գիտակցությունից ծագեց մարդկային հասարակության հետագա բախտի մի ամբողջ պլան, գիտակցությունն արդեն հետգհետե սկսեց թափանցել զանազան նրբությունների մեջ, դրսևորել նոր կողմեր, նոր հատկություններ իր որոշակի մեջ, ցույց տալ հասարակության շարժման իսկական որինաչափությունը, սրանով իսկ ավելի կոնկրետացնելով իր սեփական բովանդակությունը: Ուստի, մենք կարող ենք ասել, վոր լեթե բանվորական շարժման զարգացման առաջին ետապում պրոլետարիատի գիտակցությունը վորոշ իմաստով առարկայազուրկ էր, վորչափով վոր գեղատառությամբ գաղափարն առաջիմ բացակայում էր նրա մեջ, «Կոմունիստական Մանիֆեստով» նա բարձրացավ ինքնագիտակցության մի նոր աստիճան, գտնելով իր իմացության առարկան: Առհասարակ լենինյան այն խոսքերի խոր իմաստը, վոր Մարքսն ու Էնգելսը բանվոր դասակարգին սովորեցրել են ինքնաճանաչում և ինքնագիտակցություն, կարելի չէ բժբնել ամբողջությունը պատկերացնելով այն բեկման նշանակությունը, վոր պրոլետարիատի գեղատառությամբ լողունգն առաջացրեց ամբողջ հասարակության, առաջին հերթին աշխատավորական մասսաների գիտակցության մեջ: Չե՞ վոր մինչ այդ զանգան կալիբրի գեղանկանները վստահացնում էին, վոր պետությունը վերադասակարգային կադմակերպություն է, վոր դա խաղաղություն և կարգի կադմակերպություն է, վորին չի կարելի և չպետք է ձեռք տալ: «Կոմունիստական Մանիֆեստում» առաջին անգամ «ամփոփվեցին պատմության ընդհանուր հանրադրմարները, վորոնք ստիպեցին պետություն մեջ տեղնել դասակարգային գերշխանություն որդան» և պրոլետարիատին բերին այն անհրաժեշտ յեզրակացություն, վոր ինքն անկարող կլինի բուրժուազիային տապալել, յեթի չնվաճի քաղաքական իշխանությունը, պետությունը չվերածի շահագործող դասակարգերը

1) Մարքսի և Էնգելսի նամակները՝ Ադրապկու խմբ., էջ 42:

ճնշելու և վոչնչացնելու մի գեղքի: Սակայն «Կոմունիստական Մանիֆեստը» գծեց պրոլետարիատի պայքարի ընդհանուր կոնսուլներ միայն, ցույց տվեց պրոլետարիատի գեղատառությամբ ընդհանուր ուղին, տվեց նրա ընդհանուր գաղափարը, չհարուցելով այն հարցը «Թե ինչպիսին պիտի լինի, պատմական զարգացման տեսակետից, բուրժուական պետության այս փոխարինումը պրոլետարականով»: ¹⁾ Իր ընդհանրությունը «Կոմունիստական մանիֆեստի» մակարդակի վրա պրոլետարիատի ինքնագիտակցությունը շատ բանում գեղեկաբանականափաբատրակտ էր: Պրոլետարիատի գեղատառությամբ գաղափարը կարիք էր զգում ավելի կոնկրետացման թեկուզ այն բանում, թե «բանվոր դասակարգը կարող է արդեք ուղղակի տիրանալ պատրաստի պետական ձեռքնալին և նրան գործի դնել իր սեփական նպատակների համար», թե վոչ:

Լենինն ասում է, վոր գեղական իմացությունը «կենդանի հայեցողությունից» գնում է գեպի «աբստրակտ մտածությունը և նրանից դեպի պրակտիկան»: Միայն պրակտիկան է ապացուցում, մտածության ճշմարտությունը, միայն նրան ուսումնասիրելու հիման վրա կարելի է կոնկրետացնել ամեն մի հասկացողություն, կարելի է խորանալ հասարակության և բնության իմացության մեջ, տիրանալ այս վերջիններիս փոփոխության գործիքներին: Ունենալով իր գեղատառությամբ վերաբերյալ միայն ընդհանուր գաղափարներ, իմանալով իր պայքարի միայն ընդհանուր ուղին, պրոլետարիատը պետք է ձգտեր, գործնական կիրառելով այս գաղափարները, նոր քայլեր անել ինչպես գեպի ընդհանուր հասկացողությունների ավելի կոնկրետացման, այնպես էլ նրանց իրականացման կողմը: 1848—1851 թթ. հեղափոխության փորձի հիման վրա Մարքսն ու Էնգելսը սովորեցրին պրոլետարիատին, վոր դասակարգային պայքարի առկալության ընդունումը գեղեկա ամբողջ է, վոր այդ նույնիսկ վոչինչ չի տալիս բանվոր դասակարգին, վորովհետև բուրժուազիայի բոլոր հեղափոխական մտածողներն ընդունելով այս,

1) Լենին XXI է., էջ 388:

աշխուժամենայնիւ, վոչ մի քայլով չնահանջեցին իրենց դասակարգի շահերից, հետևաբար, պրոլետարական մտածողը պետք է «դասակարգերի պայքարի ընդունումը տարածի մինչև պրոլետարիատի դիկտատուրայի ընդունումը»։ Սա իրոք քայլ է դեպի առաջ, մի քայլ, վոր ցույց է տալիս բանվոր դասակարգին, վոր նրա կազմակերպվածութունն, իբրև գերիշխող դասակարգի «հանդիսանում է նրա դիկտատուրայի, նրա հեգեմոնիայի ստեղծումը մնացած դասակարգերի նկատմամբ», ուսուցանեցին դիտական կոմունիզմի հիմնադիրները։ Իսկ մի քիչ ավելի ուշ, յեղնելով Փարիզի կոմունայի փորձից, նրանք արդեն պատասխանեցին այն հարցին, թե ինչպես և ինչ միջոցներով պրոլետարիատը կարող է հաստատել իր դիկտատուրան։ Վոչ թե պարզապես տիրանալու միջոցով, այլ ջարդելով հին ապարատը և փոխարինելով այն նորով բանվոր դասակարգը կարող է հասնել իր նպատակներին, հայտարարեցին Մարքսն ու Ենգելսը 1872 թ. «Կոմունիստական Մանիֆեստի»՝ նոր հրատարակության առաջաբանում։ Այսպիսով պրոլետարիատի դիկտատուրայի ընդհանուր գաղափարից աստիճանաբար աճեց մտքերի մի ամբողջ սիստեմ, մի ամբողջ գիտություն արդի հասարակության նոր հեղափոխական դասակարգի պայքարի ուղիների ու միջոցների վերաբերյալ։ Խորացնել այս գիտությունը, դարգացնել, դարձնել բոլոր բանվորների սեփականություն, կազմակերպել սրանց և այս գիտության սկզբունքների հիման վրա հեղափոխական գործնական աշխատանք ծավալել այս սկզբունքների իրականացման համար, — ահա թե ինչ էր նշանակում «պրոլետարիատին սովորեցնել ինքնաձանաչում և ինքնագիտակցություն»։

1864 թ. գրած իր նամակում Մարքսը խնդագին հաղորդում է Ենգելսին, թե ինչպես իրեն հաջողվել է «մեր հայացքներն» անցկացնել I Ինտերնացիոնալի գլխավոր խորհրդում, թե ինչպես նա մերժել է «Բարի Լե Լյուրեյի միանգամայն տհաճ ներածությունը», վորի մեջ «ամեն մի քայլափոխում յերևում էր Մադձինին» և գրել էր նոր «դիմումը բանվոր

դասակարգին», դարգացնելով նոր սկզբունքներ, ժամանակակից պրոլետարական շարժման սկզբունքները։

Այս շարժման, 1848 թ. հեղափոխության, ինչպես և Փարիզի կոմունայի փորձը կրկին հաստատեցին այն թեզիսը, վոր պրոլետարիատն իշխանության կարող է հասնել բուրժուազիայի բռնի տապալումով և իր դիկտատուրան կազմակերպելով միայն։

«Հեղափոխությունը մի ակտ է, վորով ընակշնություն մի մասն իր կամքը պարտադրում է մյուս մասին հրացանների, սվինների միջոցով, այսինքն՝ չափազանց հեղինակավոր միջոցներով։ Յեւ հաղթանակող կուսակցությունն անհրաժեշտաբար ստիպված է լինում իր գերիշխանությունը պահպանելու այն սարսափի միջոցով, վոր ռեակցիոներներին ներշնչում է նրա դեմքը։ Յեթե Փարիզի կոմունան չհեղինակված ժողովրդի հեղինակության վրա ընդդեմ բուրժուազիայի, ապա մի՞թե նա մի ուրիշ ավել կհեղինակվեր։ Մի՞թե իրավացի չենք մեք, ընդհակառակը, պարսպակալ կոմունային նրա համար, վոր նա չափազանց քիչ էր ոգսվում այս հեղինակությունից», այսինքն՝ գենքից, գրում է Ենգելսը մի այլ տեղ։ (Ընդգծումը մերն է)։ Այս նշանակում է, վոր հարկավոր էր բանվորների գիտակցությունից արմատախիլ անել այն միտքը, ըստ վորի իրենց ազատագրությունը գործը նրանք կարող են վստահել ուրիշներին։ «Գերմանական բանվորներին ամենից ավելի հարկավոր է, վոր նրանք մոռանան միայն իշխանավորների թույլտվությամբ ազիտացիա անելու սովորությունը։ Բյուրոկրատաբար վարժեցված այս ռասսային անհրաժեշտ է անցնել «ինքնապաշտպանության լիակատար դասընթացը» գրում էր Մարքսը Ենգելսին։ Իսկ մի ամիս անց Շվեյցերիա գրած նամակում Մարքսը կրկին մեղադրում էր Լասսալին նրանում, վոր նա «իր ազիտացիայի կենտրոնակետը դարձրել է պետական ոգնությունն ի հակադրություն ինքնոգնության»¹⁾ Բանվորների միտքը դրդել դեպի ինքնոգնություն, նշանակում է մի-

¹⁾ Մարքսի և Ենգելսի նամակները՝ Ադոբացկու խմբ. էջ 186, 106։

լիոնները գիտակցութեան մեջ արմատացնել ակտիվութիւնը և ինքնավստահութիւնը իր պայքարի վերաբերմամբ:

Բանն այն է, վար բուրժուական պիտութիւնը Հեգելի ազդեցութեամբ յերկար ժամանակ սովորեցնում էր, թե «ճշմարտութիւնն... ամտոմատ է, վորն ապացուցում է ինքն իրեն, մարդուն միայն մնում է հետեւել դրան»:¹⁾ Այստեղից յեզրակացութիւնը, վոր ինչպես ճշմարտութիւնը, կոմունիզմն էլ պետք է ապացուցի ինքն իրեն, իբրև ինքնաբերաբար հայտնվող նպատակ, նա անխուսափելիորեն կգա, ուստի ակտիվ դասակարգային քաղաքական պայքարի անհրաժեշտութիւնը չկա: Այսպես ելին մտածում Նույնիսկ բոլոր սոցիալիստները մինչև Մարքսը, հենց այսպես են փաստարկում իրենց լալերը պրակտիկան արդի սոցիալ-դեմոկրատական դավաճանները: Հեղափոխական պրոլետարիատի մեծ ուսուցիչները հենց սկզբից հանդես յեկան այս արխիբուրժուական թեորիայի դեմ, հանդես յեկան այն մարտական լողուն-գով, վոր «վոչ թե քննադատութիւնը, այլ հեղափոխութիւնն է պատմութեան շարժիչ ուժը»: Հեղափոխութիւնը ինքնին չի արվում, այն անում են մարդիկ, կենդանի ինքիվիզները, բանվոր դասակարգը, իբրև բուրժուական հասարակութեան ամենատառաջավոր դասակարգ: Յեթե իտալական հռչակավոր մտածող Վիելլի համար պատմութիւնն աստվածային պլանի իրականացումն էր, չեթե Հեգելն ըստ եյոթիւն չմերժելով այս սկզբունքը, կարծում էր, թե մարդկանց գործողութիւնները նախապես կանխորոշված նպատակահարմար գործողութիւններ են, Մարքսն ապացուցում է հենց հակառակը. նա ցուց է տալիս, վոր սուբյեկտն իր գործողութիւններին մեջ իրականացնում է միայն իր նպատակը և վոչ թե ուրիշների: Զիշտ է, այս նպատակն «իբրև որենք վորոշում է նրա գործողութիւնների յեղանակն ու բնույթը», սակայն նա ամբողջութեամբ յենթակա յե սուբյեկտի կամքին: Սուբյեկտն ունենալով նպատակահարմար կամք, ակտիվորեն գործելով իրականացնում է այն: Կնշանակի՝ ակտիվ բանվոր դասակարգի կազմակերպութիւնները վորոշակի բաղիսի հի-

1) Մարքս և Ենգելս, III հ., էջ 102:

ման վրա հանդիսանում են ամենագլխավորը ժամանակակից հասարակութեան ձևափոխութեան համար:

Անգլիական բուրժուազիան շատ լավ հասկանալով, թե ինչ կարող է անել պրոլետարիատը, յեթե նրա գիտակցութեան մեջ արդեն թափանցել է հեղափոխական միտքը, յեթե նրան տանում են ճիշտ ճանապարհով, կազմակերպում են հեղափոխական մարքսիզմի մարտական լողուններին շուրջը, վորձում է իր վարակով վարակել անգլիական բանվորներին: «Ինչ թվում է...», վոր Զոնստնի նոր քայլն, իրականում բացատրվում է նրանով, վոր անգլիական պրոլետարիատը փաստորեն ավելի ու ավելի յե բուրժուականանում, աչնպես վոր բոլոր ազգերին մեջ առավել բուրժուական այս ազգն, ըստ յերեւոյթի, ուզում է, վոր վերջիվերջո բուրժուազիայի հետ միասին ունենա բուրժուական արխատկրատիա և բուրժուական պրոլետարիատ»:¹⁾ Խնդիրն այն է, վոր կարողանանք յուրաքանչյուր բանվորի դուրս պոկել բուրժուական իդեոլոգիայի ճնշումից, ներգրավել նրան կապիտալիզմի դեմ հեղափոխական ակտիվ պայքար մղելու մեջ: Հարկավոր է բանվորների մեջ բարձրացնել ինքնագնութեան գիտակցութիւնը, պիտութիւնից ոգնութիւն սպասելու փոխարեն հարկավոր է նրանց բացատրել, վոր միայն իրենց կարող են իրենց ոգնել իրենց ինքնուրույն գործողութիւններով՝ ընդդեմ կեղեքիչների: Յեթե Բիսմարկն արտակարգ որենք հրատարակեց սոցիալիստների դեմ, ապա վերջիններս չպետք է զենքերը ցած դնեն: Ընդհակառակը, նրանք պարտավոր են ակտիվ պայքար մղել նրանց դեմ: Բիսմարկը «զոհ կարող է դառնալ այն ռեակցիային, վոր նա մտցրել է իր որենքով՝ սոցիալիստների դեմ»:²⁾ Այսպիսի յելք «անկարելի է», միայն պետք է իրականացնել այն: Գիտական կոմունիզմի հաջողութիւնները կախված են այն բանից, թե վոր չափով կկարողանանք «բանվորներին... գլուխներն ազատել ուսողական սոցիալիզմից և ֆանտաստիկ պատկերացումներից հասարակութեան ապագա կառուցվածքի վերաբերյալ»:

1) Մարքս և Ենգելս, XXII հ., էջ 360:

2) » » XXIV հ., էջ 316:

Տասնամյակներ ընթացքում մենք մեծ դժվարություններ չանուամ ենք այս անել «գերմանական բանվորների համար», սակայն, դժբախտաբար, վերջին ժամանակներս «ռուսական սոցիալիզմը կրկին տիրել է նրանց մշտքերին միայն այն տարբերությամբ, վոր նա ավելի ցածր հարգելի է և ընդհանուր վոչինչ չունի ֆրանսիական ու անգլիական մեծ ռուսականների ուսմունքի հետ, այլ նրան ստեղծել է Վլադիմիրը: Բնական է, վոր մատերիալիստական—քննադատական սոցիալիզմին նախորդած ռուսական իր մեջ կրում է առաջինը սաղմնային վիճակում (innucs), իսկ ժամանակիցս ուշ (post festum) հրապարակ դուրս գալով, նա կլինի միայն անհեթեթ, աղտոտ և իր բուն հիմքում՝ ռեակցիոն»¹⁾ Բանվորական շարժման մեջ յեղած այս ռեակցիոն յերևույթի, ոպորտունիզմի դեմ պայքարել, նշանակում է պատերազմ հայտարարել սոցիալիստական շարժման այսպես կոչված պաշտոնական «առաջնորդներին», նշանակում է հենված մասսաների վրա՝ դնալ նրանց դեմ, մերկացնել վերջիններիս գործողությունները, ցույց տալ աշխատավորներին իրենց ազատագրման իսկական ուղին: Պաշտոնական «առաջնորդներն» արգելակում են և շարունակում են արգելակել շարժումը, նրանք փաստորեն հանդիսանում են բուրժուական ու մանր-բուրժուական գաղափարների կրողները պրոլետարական մասսաների մեջ, ուստի վերջիններս «պետք է ամենից առաջ ազատվեն իրենց ներկայիս առաջնորդներից»²⁾, «Գերմանական Եաթուսմն այն առանձնահատկությունն ունի, վոր առաջնորդների բոլոր սխալները մշտապես նորից ուղղում են մասսաները...»³⁾ Ենդելսը սա համարում է դրական յերևույթ, վորչափով վոր սա վկայում է «ներքնախավերի» հասունությունն մասին: Հիմնական խնդիրն է՝ բարձրացնել միլիոնների ինքնագիտակցությունը, վերջիններիս պայքարն ուղղել ձիշտ հունով, գործնապես համոզել նրանց մեր թեորիական սկզբունքների ճշտության վերաբերմամբ: Միանգամայն չպետք է վախենալ այն բանից, վոր այսպիսի աշխատանքի արդյունքը կլինի բանվորական շարժման պառակտումը, վորովհետև սրանից

1) Նամակներ՝ Ագորացիու խմբ., էջ 255—256:

2) » » » էջ 251:

3) » » » էջ 245:

միայն ոգուտ կա և վոչ թե ֆլաս: «Իմ կարծիքով մենք հաղիվ թե շատ բան կորցնենք յեթե ձեր պաշտոնական սոցիալիստները նախորդողների կողմն անցնեն: Իսկ յեթե այս դեպքում քայքայվի նաև գերմանական ամբողջ S. A. P—ն, սոցիալիստական բանվորական կուսակցությունը, ապա մենք սրանից կշահենք: Ավաղ, չե՞ վոր այդքան մեզ չի հաջողվի: Շարժման առողջ տարրերը վերջիվերջո կրկին կհանդիպեն միմյանց, և սա տեղի կունենա այնքան ավելի շուտ, վորքան ամեն մի աղբը կհեռանա»¹⁾ Սա չի նշանակում, թե Ենդելսը բացասում էր իր առաջին թեզիսը, լանվորական շարժման միասնության վերաբերյալ, արգի պրոլետարիատի հեղափոխական ուժերի միավորման վերաբերյալ: Ընդհակառակը, պնդելով, վոր բոլոր ոպորտունիստները վտարվեն կուսակցությունից, Ենդելսը սրա հետ միասին պահանջում էր համախմբել բուրժուական հասարակության բոլոր առաջավոր ուժերը, պրոպագանդ էր անում հոգուտ միասնական ճակատի, բայց միայն մարքսիզմի հեղափոխական թեորիայի հիման վրա: Պրոլետարիատը չի կարող հաղթել յեթե վոչ միայն իդեոլոգիապես, այլև կազմակերպորեն իր հաշիվները չմաքրի ոպորտունիստական տարրերի հետ: Ուստի մեզ հարկավոր է միասնական ճակատ վոչ թե ձևականորեն, այլ ըստ եյուլթյան, վորովհետև կարծել, թե աշխարհը կարելի է վերափոխել չունենալով գործողությունների միասնություն, բացասել շարժման հեղափոխական սկզբունքների և միասնական ծրագրի անհրաժեշտությունը, նշանակում է ինքնախաբեյությունը դրողվել և դրանով իսկ գիտակցաբար ֆլասել գիտական կոմունիզմի գործին: Գիտական կոմունիզմ նշանակում է հասարակական արտադրության ու սպառման բուրժուական կազմակերպություն սկզբունքային բացասում, իսկ մարքսիզմը գիտական կոմունիզմի թեորիան է, ուստի հեղափոխական պայքարի միասնություն վորեւե այլ թեորիայի հիման վրա վոչ միայն անընդունելի է, այլև ուղղակի ֆլասակար պրոլետարիատի համար: «Կոմունիստները, ձգտելով պրոլետարիատի դեկավարությունը միավորել աշխատավոր դյուդակցության, քաղաքային մանր-բուրժուականի և կեղեքված աղքատություն—

1) Նամակներ՝ Ագորացիու խմբ., էջ 272:

ների պայքարը, պետք է ձգտեն ստեղծել լայն հակաֆաշիստական ժողովրդական հակա՝ պրոլետարական միասնական ճակատի բազայի վրա, հանգես գալով աշխատավորների այս խավերի բոլոր առանձնահատուկ պահանջների համար, վորոնք համընթաց են պրոլետարիատի արմատական շահերին» (Կոմինտերնի VII կոնգրեսի բանաձևից), այլ կերպ ասած վորոնք ընթանում են մարքսիզմի նշած ուղիով: Ահա, թե ինչ էյին սովորեցնում Մարքսն ու Ենգելսը բանվոր դասակարգին, ահա, թե ինչպես նրանք բարձրացրին նրա ինքնագիտակցությունը և ինչ ուղղությամբ էյին տանում բանվորներին և տանում է այժմ Կոմունիստական ինտերնացիոնալը:

Արատրակտ յեղակիից դեպի համընդհանուրը, իսկ վերջինից դեպի այս համընդհանուրի կոնկրետ ձև-վերք: Այսպես է վոչ միայն իմացություն ուղին առհասարակ կամ գիտական իմացություն ուղին այս բառի նեղ իմաստով, այլև պրոլետարիատի ինքնագիտակցության պրոցեսը: Ընդվորում կարևոր է ընդգծել, վոր միայն գիտակցության վերջին փուլում է սկսում իսկական մտածությունը, վորչափով վոր միայն նրան հասնելով է մարդկային միտքը լիակատար հնարավորություն ստանում թափանցելու հասարակության ու ընտելության ներքին որինաչափությունների մեջ, ցույց տալ վերջիններիս փոփոխությունը սեմլեմցն ու կոնկրետ ձևերը գիտակցությունը դեռևս կանգնած է աբստրակտ յեղակիի տեսակետի վրա, նա նկարագրական գիտակցություն է, վորովհետև զբաղվում է փաստերի նկարագրությամբ կամ հավաստումով միայն: Բանվորական շարժման մեջ ինքնագիտակցության այս աստիճանը համապատասխանում է կապիտալիզմի դեմ պրոլետարիատի մղած պայքարի տարերայնության, անկազմակերպ-վածության շրջանին: Սակայն, մարդկային միտքը յերբեք չի քարանում միևնույն կետում, վորչափով վոր նա հավիտենապես շարժվող որյեկտի անդրադարձումն է: Բազմապատիկ նկարագրությունը, առադրությունը, համեմատությունը և այլն անխուսափելիորեն հանգում են ընդհանրացումների, ճիշտ այնպես, ինչպես պրոլետարների առանձին անկազմակերպ յերլույթներից առաջանում են համապատասխան բանվորական կազմակերպություններ:

Բայց սրանով հաղթահարվում, վտարվում է արդյոք հին, հետամնաց գիտակցությունը կամ տարերայնությունը բանվորական շարժումից առհասարակ: Արդյոք բանվոր դասակարգը կարող է միայն իր սեփական ուժերով բարձրանալ մինչև այդ, մինչև գիտական սոցիալիզմի աստիճանը: Լենինն ասում է. «Բոլոր յերկրների պատմությունը վկայում է, վոր բանվոր դասակարգը բացառապես իր սեփական ուժերով ի վիճակի չէ հասնելու միայն տրեղ-յունիոնիստների գիտակցության, այսինքն՝ այն համոզման, վոր անհրաժեշտ է միավորվել միությունների մեջ, պաշար մղել ձեռնարկատերերի դեմ, հասնել այն բանին, վոր կառավարությունը հրատարակի բանվորների համար անհրաժեշտ այս կամ այն որենքները և այլն: Տրեղ — յունիոնիզմը — դա հարցի լուծումը չէ, դա բանվոր դասակարգի իղեպալը չէ, վորչափով վոր նրա վրա հենված նա յերբեք չի հասնի իսկական դասակարգային քաղաքական գիտակցության, հետևաբար յերբեք չի կարող հաղթանակել և վերջ դնել ամեն մի շահագործման: «Դասակարգային քաղաքական գիտակցությունը բանվորի համար կարող է բերվել միայն դրսից, այսինքն անտեսական պայքարից դուրս, բանվորների ու ձեռնարկատերերի հարաբերությունների վորոտից դուրս: Այն ասպարեզը, միայն վորից կարելի չէ քաղել այս գիտելությունը, դա բոլոր դասակարգերի ու խավերի հարաբերության ասպարեզն է դեպի պետություն ու կառավարությունը, բայց դասակարգերի փոխհարաբերությունների ասպարեզը: Այս պատճառով այն հարցին, թե ի՞նչ անել բանվորներին քաղաքական գիտելության բերելու համար, չի կարելի տալ միայն այն պատասխանը, վորով մեծ մասամբ բավականանում են պրակտիկները, չխոսելով արդեն այն պրակտիկների մասին, վորոնք հակամետ են դեպի եկոնոմիզմը, այն է՝ «գնալ բանվորների մոտ» պատասխանը: Բանվորներին քաղաքական գիտելության բերելու համար սոցիալ — դեմոկրատները պետք է զննեն բնակչության բոլոր դասակարգերի մեջ, պետք է բոլոր յերկրների մեջ ցրեն իրենց բանակի ջոկատները»:

Մարքսն ու Ենգելսը կանգնեցին քաղաքական գիտական գործունեյության հենց այս ուղու վրա, նրանք կարողա-

1) Լենին, հ. IV. էջ 422: Ընդծ. հեղինակինն է.

ցան հաղթահարել տրեղ-յունիոնիստական ցեխայնությունը, բան-
վոր դասակարգը դուրս բերին գործողությունների ավելի լայն
ճանապարհ, քաղաքական պայքարի ճանապարհ այս բառի
լիակատար իմաստով: Յեթե Մարքսն ու Ենգելսը դարձյալ
շարունակեցին բարձրացնել բանվորների հարաբերության
հարցը միայն՝ տնտեսապետների հետ, կամ դուռ տնտեսական
հարցեր, նրանք յերեք գիտական կոմունիզմի հիմնադիրները
չեղին դառնալ: Կոմունիզմն անհամապատասխան չէ բուրժուական
հասարակության դասակարգերի ու բուրժուական պետու-
թյունների հետ: Բայց կապիտալիստների դասակարգը և առ-
հասարակ շահագործողներին վռնչացնելու և պետության մա-
հացման պայմաններն ստեղծելու համար հարկավոր է ունե-
նալ պրոլետարիատի դիկտատուրա, այսինքն՝ դասակարգերի
վորոշ հարաբերակցություն, պրոլետարիատի և աշխատավոր
գյուղացուցության վորոշակի դաշինք, բուրժուազիայի դիմադ-
րության ակտիվ ջախջախում: Ուստի քաղաքական գիտակ-
ցությունը հանդիսանում է դասակարգերի փոխհարաբերության,
նրանց պայքարի և հաղթության ուղիների գիտելությունն
այս որինակ պայքարում: Այս բոլորի իրականացման համար
չի կարելի «գնալ» միայն «բանվորների մոտ» կամ «իր ուժերը
չցրել բոլոր յերկրները», դա կլինի հրաժարում քաղաքական
պայքարից, վորից դուրս անկարելի չէ վորեն քաղաքական
գիտակցություն: Տակավին «Կոմունիստական Մանիֆեստում»
Մարքսն ու Ենգելսը հանձարեղ կերպով նկարագրել են պրո-
լետարիատի ինքնագիտակցության ուղին, վորին (ինքնագիտակ-
ցությանը) նա հասել է պայքարելով արդի հասարակության
բուրժուական և այլ ռեակցիոն դասակարգերի դեմ, այլ կերպ
ասած՝ դեռևս այստեղ գիտական Կոմունիզմի հիմնադիրներն
ապացուցել են այն թեզիսի ճշտությունը, թե քաղաքական
գիտակցությունն ինքն իրենից, նեղ ցեխայնության սահման-
ներից դուրս գալու և «բնակչության բոլոր դասակարգերի
մեջ» գնալու ճշտում է: Կոմունիստները, — գրում են նրանք
հիշյալ աշխատության մեջ, — ամենուրեք պաշտպանում են հեղա-
փոխական տարրերին ընդդեմ ռեակցիոններների և բուրժուա-
զիայի պահպանողական մասի, ընդդեմ բոլոր նրանց, ովքեր

խոչընդոտ են հանդիսանում պրոլետարիան և սոցիալիստական
հեղափոխություն պատրաստելու գործին: Յեղնելով հենց այս
դրույթից, Կոմինտերնի VII կոնգրեսը հայտարարեց, վոր
«Միասնական ձևատի գործնական իրականացումը կոմունիստ-
ներից պահանջում է հաղթահարել սեկսանսոլյուցիոն իր սեփա-
կան շարքերում», իհարկե, յերեք չմոռանալով և չթուլաց-
նելով պայքարն աջ թեքման դեմ: Մարքսն ու Ենգել-
սը «Կոմունիստական Մանիֆեստում» այս հարցի առթիվ
տվել են միայն ընդհանուր սկզբունքները, այս փոխհարաբե-
րության հիմնական յեղրագծերը, իսկ հետագա խնդիրն եր ել
ավելի կոնկրետացնել այս ուղեցույց ցուցումները:

Ընդհանրացնելով 1848 թվի փորձը, Մարքսն արդեն
ընդհանուրից անցնում է ավելի կոնկրետ հարցերի և պրոլե-
տարիատի վերաբերմունքի ավելի ճշգրիտ վորոշումներին դեպի
բնակչության զանազան դասակարգերը հեղափոխության զար-
գացման տարբեր աստիճանների վրա, սրանով իսկ բանվոր
դասակարգի ինքնագիտակցությունը բարձրացնելով մի նոր,
ավելի բարձր աստիճանի:

1848 թ. փետրվարյան որերի պրակտիկան ցույց տվեց,
վոր պրոլետարիատը վորոշակի ժամանակամիջոցում՝ կարող
է «պաշտպանել իր շահերը՝ բուրժուական շահերի հետ կողք
կողքի» և բուրժուազիայի հետ միատեղ պայքար մղել ռեակցիայի
դեմ: Սակայն, միայն վորոշակի շրջանում՝ ֆեոդալական
ռեակցիայի և խոշոր բանկիրների տիրապետության տապալման
համար մղվող կռվի շրջանում: Բայց հենց վոր հիմնականում
լուծվեց այս խնդիրը, բուրժուական ռադիկալներն իրենց պա-
հանջները համարեցին բավարարված, նոր դեմոկրատական հան-
րապետությունն ել իր դեմքը դարձրեց իր նախկին դաշնակից
պրոլետարիատի դեմ: Յեղ Մարքսն այդ բացատրում է այսպես.
26 վոր իշխանությանը տիրանալուց հետո հարկավոր եր
ամրացնել այն, «հարկավոր եր վերականգնել հասարակության
վարկային վստահությունը, վոր ամենևին համատեղելի չեր
բանվորների ազատագրման լուղունդի հետ»: «Բանվորների
ազատագրումը» — նույնիսկ հենց այս խոսքը վտանգավոր
դարձավ նոր հանրապետության համար, վորովհետև դա մըշ-

առական խոչընդոտ եր վարկի վերականգնման համար, վորը խարսխված է գոյութիւն ունեցող դասակարգային հարաբերութիւնները հաստատապես ու անխախտորեն ընդունելու վրա»¹⁾ Այստեղից յեզրակացութիւն, վոր մինչև իսկ միատեղ պայքարի շրջանումն ել չի կարելի և վոչ մի բողոք դադարել «բանվորների մտքերի մեջ առաջացնելու հնարավորութեան չափ ավելի պարզ գիտակցութիւն բուրժուազիայի և պրոլետարիատի շահերի թշնամական հակադրութեան վերաբերմամբ»²⁾ չի կարելի պրոլետարիատի շահերի պաշտպանութիւնը վստահել բուրժուազիային, հետևաբար և, չի կարելի հրաժարվել բանվորական շարժման ինքնուրույնութիւնը պահպանելուց, ջանալ տիրապետելու բոլոր աշխատավորական մասսաներին և նրանց ներգրավելու բուրժուազիայի դեմ ակտիվ պայքար մղելու մեջ... Ոպորտունիստական տարրերն ինչպես այն ժամանակ, այնպես ել այժմ կարող են ասել, թե այս հնարավոր չէ։ Բայց վոչ։ 1848 թ. հեղափոխութեան վորձը ցույց տվեց, վոր «յերբ պրոլետարիատը ժամանակավորապես հեռացավ ասպարեղից և պաշտոնապես հռչակվեց բուրժուազիայի դիկտատուրան, միջին խավերը մասսայորեն պետք է ավելի ու ավելի սերտորեն հարեյին պրոլետարիատին, վորչափով վոր վատթարանում եր նրանց դրութիւնը և սրվում հակամարտութիւնը նրանց և բուրժուազիայի միջև։ Յեթե առաջ նրանք իրենց թշնամութեան պատճառը տեսնում էյին պրոլետարիատի ուժեղացման մեջ, ապա այժմ նրանք այդ պետք է տեսնեյին նրա պարտութեան մեջ»³⁾ Հետևաբար, բոլոր պայմանները կան այս մասսային տիրանալու համար, նրան պրոլետարիատի կողմը գրավելու համար։ Չի կարելի ասել, թե մանր չերկրագործների շահերն ու բանվորների շահերը մեծապես սկզբունքորեն բացասում են միմյանց։ Ընդհակառակը, կապիտալիզմի զարգացման վորոշակի աստիճանի վրա բուրժուազիայի ու մանր հողատերերի հակասութիւնն այնքան է ուժեղանում,

1) Մարքս, «Դասակարգային պայքարը Ֆրանսիայում», 1930 թ. ԼՂԼԽՍ Գրատ. Եջ 41:

2) Մարքս և Ենգելս, V հ. Եջ 512:

3) Մարքս, «Դասակարգային պայքարը Ֆրանսիայում», նույն հրատ., Եջ 50:

վոր վերջիններս համար ել կապիտալիզմը դառնում է միանշանակ անտանելի։ Չէ վոր փաստ է, վոր կապիտալիզմի ժամանակ աշխատավոր գյուղացիները «մեծ մասամբ այնպես են ծանրաբեռնված հիպոթեկով (կաքերի գրավադրումով—Հ.), վոր գտնվում են նույնպիսի կախման մեջ վաշխառուներից, ինչպիսի կախման մեջ են վարձակալուները հողատերերից։ Նրանց մոտ ել մնում է միայն շատ աղքատիկ և բացի գրանցի, բերքատվութեան տատանումների հետևանքով անստույգ վաստակ։ Նրանք ամենից քիչ կարող են վորեն հույս դնել բուրժուազիայի վրա, վորովհետև նրանց շահագործում են հենց բուրժուաները՝ վաշխառուական կապիտալի ներկայացուցիչները։ Սակայն նրանք մեծ մասամբ շատ են կապված իրենց սեփականութեանը, թեև իրականում դրանք պատկանում են վոչ թե իրենց, այլ վաշխառուին։ Այնուամենայնիվ, կարելի չէ համոզվել նրանում, վոր նրանք այն ժամանակ միայն կարող են ազատվել վաշխառուից, յերբ ժողովրդից կախված կառավարութիւնը բոլոր հիպոթեկային պարտքերը կվերածի մի միասնական պարտքի պետութեան հանդեպ և այս ճանապարհով կլիջեցնի տոկոսը։ Իսկ այս բանը կարող է իրականացնել բանվոր դասակարգը»¹⁾ Հետևաբար, աշխատավոր գյուղացիութեան ազատագրումը հնարավոր է միայն պրոլետարիատի դիկտատուրայի ժամանակ։ Սա արդեն անմիջական փաստ է, վորչափով վոր պրակտիկան ամեն ոք նորանոր հակասութիւններ է հայտարարում բուրժուազիայի ու գյուղացութեան միջև կապիտալիստական յերկրներում։ Խնդիրն այն է, վոր այս փաստն ընդհանուր սեփականութիւն դառնա վոչ միայն բոլոր գյուղացիների համար, այլև բանվորների, վոր չափով վոր վերջիններս ել միշտ չէ, վոր պարզ լուստկերացնում են իրենց դաշնակցի դերը կապիտալիզմի դեմ պայքարելիս։ Որինակ, Փարիզի պրոլետարիատն իր դիկտատուրան հաստատելիս չկարողացավ բավականաչափ զնահատել գյուղացութեան դերը հակահեղափոխական վերսալի դեմ պայքարելիս, վորպիսի հանգամանքը պակաս կարևոր նշանակութիւն չունեցավ Կոմունայի պարտութեան գործում։ Կոմունիզմը,

1) Ֆ. Ենգելս, Դյուղացիական հարցը Գերմանիայում, 1926 թ. ԼՂԼԽՍ. հրատ. Եջ 20:

անտարակույս, պահանջում ե վերացնել մասնավոր սեփական-
նությունը, նա անհամատեղելի յե դրա հետ, բայց այս սկզբ-
բունքն իրագործելու համար պրոլետարիատը չի կարող միա-
տեսակ վերաբերվել ինչպես խոշոր սեփականատերերին, այն-
պես ել մանր գյուղացիներին: Կապիտալիստների և խոշոր
հողատերերի սեփականության եքսպրոպրիացիան, նրանց
վոչնչացումն իբրև դասակարգի, հանդիսանում ե սոցիալիստա-
կան հեղափոխության հիմնական հարցը, իսկ աշխատավոր
գյուղացության վերաբերմամբ նա վարվում ե այլ կերպ,
առաջադրում ե դաստիարակության, գյուղացիական մասսաներն
աստիճանաբար վերափոխելու պրոբլեմը: Քաղաքական պայ-
քարում հաղթանակելով, պրոլետարիատը պարտավոր ե ոգնել
գյուղացիներին, ոգնել գործնապես, կոնկրետ, ոգնել նրա
համար, վորպեսզի նրանց դուրս բերի այն դրությունից,
վորի մեջ նրանք գտնվում են կապիտալիզմի տիրապետու-
թյան հետևանքով, պայմաններ ստեղծել գյուղատնտեսության
սոցիալիստական վերակազմության համար, սովորեցնում են
մեզ Մարքսն ու Ենգելսը:

Իսկ չե՞ վոր կոմունիզմի վերջնական լիակատար հաղթա-
նակը, պրոլետարիատի նոր թագավորության ստեղծում
չե, այլ ամեն մի թագավորության վախճան, հետևա-
բար, բանժոր դասակարգը, նվաճելով քաղաքական իշխա-
նությունը,՝ վոչ միայն պարտավոր ե վոչնչացնել շահա-
գործողներին, այլև պայմաններ ստեղծել կամ հիմունք-
ներ աշխատավորական դասակարգի մահացման համար, այ-
սինքն՝ նա պարտավոր ե մնացած յերկրներում նույնպես անել
այն, ինչ արել ե և շարունակում ե անել մեզ մոտ: Այսպիսով,
պրոլետարիատին սովորեցնել ինքնագիտակցություն և ինքնա-
ճանաչում, նշանակում ե ստեղծել մի ամբողջ գիտություն՝
արդի հասարակության դասակարգային հարաբերությունների
մասին, պրոլետարիատի դիկտատուրայի հաղթության ուղիներ-
ի ու պայմանների մասին և, բանվորներին հասցնելով ժամա-
նակակից գիտության մակարդակին, սրանով իսկ հեղաշրջում
առաջացնել ինչպես աշխատավոր մարդկության հասարակու-
թյան—քաղաքական գիտակցության, այնպես ել գիտու-
թյան ու գիտական մտքի մեջ առհասարակ: Ահա Մարքսի ու
Ենգելսի առաջին հիմնական ծառայությունը:

II

Մարքսի մահվանից ավելի քան մի քառորդ դար հետո
անդրադառնալով բանվոր դասակարգի առաջին ուսուցիչներին
մեծագույն ծառայություններին, Լենինը գրում եր, վոր
«Մարքսի վողջ հանճարեղությունն այն եր, վոր նա պատաս-
խան տվեց այն հարցին, վոր արդեն դրել եր մարդկության
առաջավոր միտքը»: 1) Ինչպես հայտնի յե գիտության և իմա-
ցաբանության բնագավառում (քաղաքական պայքարի մա-
սին մենք արդեն խոսեցինք) առաջին հարցը արտաքին աշ-
խարհի գոյության պրոբլեմն եր, այլ կերպ ասած՝ իմացության
որյեկտի ռեալ լինելու պրոբլեմը:

Արդյոք նյութական աշխարհը գոյություն ունի՞ սուբյեկտից և
սուբյեկտիվ իմացությունից դուրս առհասարակ թե՞ նա մարդկային
մտածության արդյունք ե: Ահա ամեն մի փիլիսոփայության,
հետևաբար նաև մարքսիստական փիլիսոփայության հիմնական
հարցը: Կարծել, թե մինչև Մարքսն ու Ենգելսը ֆրանսիական
մատերիալիստները, իսկ հետո Ֆոյերբախն արդեն վերջնակա-
նապես լուծեցին այս հարցը, միանգամայն սխալ կլիներ: Մա-
տերիալիզմը լիակատար չափով կարող ե հաղթանակել միայն
այն ժամանակ, յերբ հանդես ե գալիս իբրեւ միևնույն վերջ հետևողա-
կան հեղափոխական դասակարգի աշխարհայացք, յերբ նա կրոնի
ու կրոնական աշխարհաբանության դեմ պայքարելիս և վոչ մի
քայլ չի նահանջի իր սկզբունքային դիրքերից: Չի կարելի
ապացուցել, վոր բուրժուազիան յերբեք մինչև վերջը հետևողա-
կան հեղափոխական դասակարգ ե յեղել, կամ թե նրա փիլի-
սոփայությունը՝ մեխանիկական մատերիալիզմը վերջնակա-
նապես հաղթահարել ե իդեալիզմը մարդկային մտածության
բոլոր մարդերից: Ընդհակառակը՝ ֆեոդալիզմի դեմ պայքարելիս
բուրժուազիան ձգտում եր հավերժացնել իր տիրապետությունը

1) Լենին, XVI հ. եջ 349:

այսինքն՝ հաստատել շահագործման նոր, ավելի նուրբ ձև, հետևաբար նաև փոխոսկայական թեորհական հարցերում չեն կարող դուրս գալ մասնավոր սեփականատիրական հարաբերությունների կախարդական շրջագծից: Նույնիսկ այն ժամանակ, չեն նրա առաջավոր մտածողներն ընդունում եյին արտաքին աշխարհն իբրև իրականություն, «առաքիկան», իրականությունը, զգայականությունը գիտում եյին միայն որչեփ կամ հայեցողքում ձևով, և վոչ թե իբրև զգայական—մառդկային գործունեություն, վոչ քե գործնականի ձևով, վոչ թե սուրբեկություն: Ուստի գործունե կողմը, ի հակակշիռ մատերիալիզմին, զարգացնում եր իդեալիզմը, բայց միայն արատրակտ կերպով, վորովհետև վերջինս բնականաբար չգիտե իրական, զգայական գործունեությունն իբրև այդպիսին»¹⁾ Կնշանակի, Մարքսի ու Ենգելսի որչեփ ըմբռնումը չի կարելի նույնացնել մինչև իսկ Ֆրանսիական մատերիալիստների ըմբռնած որչեփ հետ: Յեթե Դիդրոյի և Նույնիսկ Ֆոյերբախի համար որչեփ անփոփոխ վոչ գործունե, հայեցողական որչեփ ե, Մարքսի ու Ենգելսի համար նա պատմական պրոցեսի արդյունք է և գտնվում է մշտական և անընդհատ լինելիության մեջ: Մեխանիկական մատերիալիզմը, շարժումը համարելով մատերիալիստիբուտը, հնարավոր մինչև իմացություն որչեփ պատմական ծագման ճանաչմանը: Նա ընդունեց աշխարհի շարժականությունը, իսկ ասեմք հասարակության իսկական պատմության ստեղծում հնարավոր դարձավ միայն մարքսիզմի հաղթանակից հետո: Իհարկե, մինչև Մարքսն ու Ենգելսը Հեգելը ջանում եր ստեղծել «վոգու» պատմություն, բայց նրա փորձերը չպսակվեցին հաջողությամբ և չեյին կարող պսակվել, վորչափով վոր նրա «վոգին» կտրված եր իրականությունից, յերևակայական, վոչ ուսել վոգի լեր: Առաջին անգամ Մարքսն ու Ենգելսն ապացուցեցին, վոր գոյություն ունի «միայն մի միակ գիտություն, պատմագիտություն: Պատմությունը կարելի չի գիտել լերկու կողմից և բաժանել՝ բնություն պատմության և մարդկանց պատմություն: Բայց այս յերկու կողմերը չի կարելի բաժանել միմյան-

1) Մարքս և Ենգելս—Արխիվ, I, էջ 200:

ցից. քանի դեռ գոյություն ունեն մարդիկ, բնություն պատմությունն ու մարդկանց պատմությունը պայմանավորում են միմյանց»¹⁾ Սա նշանակում եր, վոր Մարքսն ու Ենգելսը վերջնականապես մեթոդից որչեփ վոչ պատմական և վոչ նյութական լինելու թեղիսը: Գիտությունը պատմություն և, բնություն ու հասարակության ծագման ու փոփոխությունների պատմություն, մատերիալի գոյության զանազան ձևերի պատմություն, շարժման զանազան ձևերի պատմություն, և այլն: Այն մեխանիկական թեղիսը, թե կա միայն քանակական փոփոխություն, ավելացում ու պակասում և վոչ թե նորի ծնում, նրա վորակական փոփոխություն, անցում մի նորի, մի խոսքով պատմություն, սխալ է: Հետևաբար, որչեփ մի մեռած, արատրակտ, անվորակ գորշ մատերիալ է, այլ վորակապես բազմազան է: Այն հանգամանքը վոր Բեկոնից հետո «ժպտացող մատերիալիզմ» աստիճանաբար դարձավ «միակողմանի», «զգայականությունը կորցրեց իր վառվռուն գույները և վերածվեց չերկրաչափի արատրակտ զգայականություն»²⁾ Մարքսն ամենևին դրական համարեց, վորովհետև դրանով նա պաշտպանած կլինեմեխանիկական մատերիալիզմի կողմից որչեփ մեխանիկական պատկերացման թեորհան: Իրականում պատմականորեն զարգացող որչեփ անվերջանալիորեն բազմազան է, վորովհետև այն, ինչ մենք անվանում ենք մատերիա կամ շարժում իբրև այդպիսին հանդիսանում է «կրճատումներ, վորոնց մեջ մենք, նրանց ընդհանուր հատկությունների համաձայն անփոփոխ ենք դանազան զգացականորեն ընկալելի իրեր»³⁾ Իրերի այս տարբերությունը գոյություն ունի որչեփ կերպով և նյութը պատմական շարժման պրոցեսում դրսևորվում է նոր տարբերություններով, առաջանում են նոր տարբերություններ, ավելի շուտ որչեփ գոյության նոր ձևեր: Կնշանակի, որչեփ Մարքսի ու Ենգելսի ըմբռնումով պատմական է վոչ միայն այն մտքով, վոր նա անվերջանալիորեն փոփոխվում է, զարգանում է իրենից հետ թողնելով իր հին կացությունը,

1) Մարքս և Ենգելս, Արխիվ, I գիրք, էջ 214:

2) Մարքս և Ենգելս, Արխիվ, I գիրք, էջ 214:

3) Մարքս և Ենգելս, III հ., էջ 157:

այլև այն մտքով, վոր որչեփք հասարակական բնույթ ունի, հանդիսանում է մարդու արտադրական գործունեության արդյունք: Տակավին «գերմանական իդեոլոգիայում» Մարքսն ու Ենգելսը մեղադրում են Ֆոյերբախին նրանում, վոր նա չի տեսել, թե ինչպես «այս գործունեությունը», այս ընդհանուր զգայական ստեղծագործությունը, այս արտադրությունն այն աստիճան հիմք է ծառայում ամբողջ զգայական աշխարհի համար, ինչպես նա այժմ գոյություն ունի, վոր չեթե դադարեր գեթ միայն մի տարով, ապա Ֆոյերբախը վոչ միայն վիթխար փոփոխություններ կգտներ ֆիզիկական աշխարհում, այլև շատ շուտով չեր գտնի ամբողջ մարդկային աշխարհը, հայեցողության սեփական ընդունակությունը և նույնիսկ իր սեփական գոյությունը¹⁾ Իսկ մի քիչ ավելի ուշ, առանձնապես «Կապիտալում» Մարքսն արդեն ավելի մանրամասն տվեց կապիտալիստական հասարակության պատմության վերլուծությունը կրկին անգամ ավելի կոնկրետ և հիմնովին հաստատելով վերոհիշյալ թեզիսի ճշտությունը: Այնպես վոր, հեղաշրջում կատարելով գիտության մեջ, Մարքսն ու Ենգելսը չեյին կարող շարունակել որչեփ հին մեկնարանությունը: Վերջնականապես հաղթահարելով իդեալիզմը, նրանք շատ ավելի հեռու գնացին, քան մեխանիկական մատերիալիզմը, այս թվում նաև Ֆոյերբախը, «հաշվի առնելով քիմիայի ու բիոլոգիայի նորագույն զարգացումը (իսկ մեր որերին հարկավոր եր ավելացնել նաև մատերիալի երկտրականության թեորիան»,²⁾ կանգնեցին դիալեկտիկական մատերիալիզմի ուղու վրա, ստեղծեցին նոր գիտություն:

Մատերիալիստական դիալեկտիկական ուսմունք է կեցություն ու մտածության շարժման ընդհանուր որենքների մասին: Այն հին պատկերացումը, թե որչեփ գոյություն ունի սոսկ հայեցողության մեջ, վոր նա իր բնությունը պասսիվ է, փոխաբերվեց նրա իբրև պրակտիկայի, «սուբյեկտի» ըմբռնումով: Ուստի որչեփ հետ միասին սուբյեկտն էլ հեղափոխական

պրոլետարիատի փրկիսփայության մեջ այլ կերպ է դրվում, միանգամայն այլ կերպ մեկնաբանվում և իր նախկին կացությունը հակառակ նոր բնույթ է ընդունում: Սուբյեկտի նախկին կամ մեխանիստական պատկերացումը նրա նույնացումն էր բիոլոգիական եյություն հետ, այն բանի հետ, վոր նա բնության մի մասն է, բաց միայն գիտակցությամբ ոժտված: Մինչև Մարքսը մատերիալիզմը չկարողացավ բնական բիոլոգիական եյության ճանաչումից բարձրանալ մինչև այն բանի ըմբռնումը, թե ինչպես հասարակությունից արտադրվող սուբյեկտը միաժամանակ արտադրում է այդ հասարակությունը, հանդիսանում է գործուն, ստեղծարար սուբյեկտ: Ուստի յերբ բանը հասավ իսկական սուբյեկտի՝ մարդու իսկական նախաձեռն, իբրև հասարակական եակի, նրա գործունեությունը, բոլոր մատերիալիստները մինչև Մարքսը դարգացնում էյին ամենազոր իդեալիզմ:

Այս հարցում գերմանական կլասիկ իդեալիզմի առավելությունն այն յեղով, վոր սուբյեկտի պրոբլեմը նա զրեց ամբողջ խստությամբ և զբաղվեց սուբյեկտի ստեղծարար գործունեության համակողմանի (վորչափով վոր այս հնարավոր է, կանգնած լինելով իդեալիզմի տեսակետի վրա) ուսումնասիրությամբ: Մտածող սուբյեկտը դարձավ Կանտի փրկիսփայության կենտրոնական առանցքը: Արտաքին աշխարհի գոյությունը, նրա որինաչափությունը, փոփոխությունները և այլն կախման մեջ դնելով մարդու գոյությունից, իբրև թե մարդուն ներհատուկ apriori կատեգորիաներից, Կանտը դրանով փաստորեն սուբյեկտին անջատեց որչեփից, առաջինը հայտարարեց ամեն ինչ, իսկ յերկրորդը՝ վոչինչ: Ֆրիտեն շատ ավելի հեռու գնաց, քան Կանտը, վերջնականապես ոճիքն ազատելով արտաքին աշխարհից և սուբյեկտից դուրս՝ նրա գոյությունից: Բաց դրա փոխարեն Ֆրիտենյի սուբյեկտը զործուն, ստեղծարար անձնավորություն է, չնայած վոր գոյություն ունի ինքնին, նա ինքն է իր գոյության պատճառը, հետևաբար ռեալ հող չունի իր վոտքերի տակ: Հեգելը ջանաց «շտկել» Ֆրիտենյի այս «սխալը», հիմք ստեղծել գործող սուբ-

1) Մարքս և Ենգելս, XIV հ, էջ 355:

2) Լենին, XXVIII հ, էջ 10:

յեկտի համար՝ հաստատելով սուբյեկտ-որյեկտի միասնությունը: Սակայն այս միասնությունն էլ չորսնեց գործին թեկուզ այն պատճառով, վոր այն ստեղծվեց իդեալիստական հիման վրա, վորի հետեանքով Հեգելի մոտ վերջին հաշիվով որյեկտն ամբողջութամբ լուծվեց սուբյեկտի մեջ: «Յերբ վորդին ճանաչում է ինքն իրեն կամ հանգում է իր ինքնագիտակցության, այն ժամանակ ճանաչելին և ճանաչողը միանգամայն նույնացվում են»:¹⁾ Սա նշանակում է, վոր գերմանական կրասիկ իդեալիզմի ալարտողն էլ վոչ միայն անկարող յեղավ հարուցված հարցը դրականորեն լուծելու, այլև մի բան էլ հետ գնաց նվաստացնելով սուբյեկտի դերը: Յեւ դա բնական է: Իդեալիզմը ջլատեց դիալեկտիկայի հեղափոխական վոգին և Հեգելը բացահայտորեն հայտարարեց, վոր «համաշխարհային պատմության հիմքում ընկած է գերագույն նպատակ» և մարդիկ միայն հետևում են այս նպատակի, այս աստվածային պլանի կատարմանը: Հեգելը վախեցավ Ֆիխտեյական սուբյեկտի ակտիվ հեղափոխական վոգուց և ջանաց վորքան կարելի յի սահմանափակել վերջինի գործողություններին շրջանակները, վերածել նրան աստծու պասսիվ կամակատարի:²⁾ Ենգելսը հենց այդ հանգամանքը նկատի ունենալով՝ գրում էր, վոր մեծ մտածողը պարտավոր էր հոգ տանել այն մասին, վոր հեղափոխական տարրերը, յեղնելով նրա փիլիսոփայությունից, հեռու չգնային իրենց քաղաքական պահանջներին մեջ, այլ մնային պրուսական միապետության խոնարհ ծառաները: Մարքսին և Ենգելսին հարկավոր չէր մտածել այդ մասին, նրանք հանդես յեկան իբրև հեղափոխական պրոլետարիատի ներկայացուցիչներ, ուստի նրանք ամբողջ խոստովութամբ մերժեցին սուբյեկտի իդեալիստական ըմբռնումը: Սուբյեկտը, — դա հասարակ արտարակցիա չէ, վոգի չէ, կամ բանականություն, վոր ուսուց կեցություն չունի, այլ միանգամայն որյեկտիվ եակ: Յեթե բուրժուական մտածողները հոգեկան աշխատանքն անջատելով նյութականից, «հոգեկան արտադրությունը» «կյանքի անմիջական արտադրությունից», մարդու ինտելլեկտուալ կողմը նյութականից՝

¹⁾ Հեգել, «Վոգու Ֆենամենոլոգիան», էջ 10:

յեկան «ամենադոր» իդեալիստական յեղրակացությունների, Մարքսն ու Ենգելսն ընդհակառակը, յեղնելով նյութական ու հոգեկան կյանքի արտադրությունների միասնությունից՝ գտան, վոր սուբյեկտը որյեկտի գոյության ձևն է, ուստի կարողացան վերջնականապես հաղթահարել իդեալիզմը և կանգնել վոչ միայն գիտության, այլև հասարակության վերակազմության ճանապարհի վրա:

Ինգելսի դր, սուբյեկտը «մարմնական կազմակերպություն» ունի և իբրև այդպիսին հանդիսանում է բնության մի մաս: Մարքսը, իբրև հասարակական կենդանի, սեփական արտադրության արգասիք է, այն գործողության, յերբ սուբյեկտը, արտադրության գործիքներ արտադրելով, սկսեց ակտիվորեն ներգործել բնության վրա և փոփոխել այն: Այս արտադրությունը էր և հանդիսանում է նյութական արտադրություն, այնպես վոր սուբյեկտը չի կարող լինել գերբնական սուբյեկտ: Նա իրականություն է և իբրև այդպիսին միաժամանակ հանդիսանում է պատմական սուբյեկտ: «Սուբյեկտ Լնտանիքի» նախապատրաստական աշխատանքներում Մարքսը գրում էր, վոր «Թե աշխատանքի նյութը, Թե մարդն իբրև սուբյեկտ հանդիսանում է շարժման արդյունք և յեղակետ»: Սա ուղղված էր ընդդեմ սուբյեկտի մետաֆիզիկական ըմբռնման: Իդեալիզմը սուբյեկտին վոչ միայն զրկեց իր «մարմնականությունից»՝ սուբյեկտին վոչ միայն զրկեց իր «մարմնականությունից»՝ այլև նրան հայտարարեց միանգամ ընդմիշտ տրված պատրաստի, կատարյալ ձևով, սրանով իսկ գիտությունը վերածելով անպտուղ անուրջի: Ուստի իսկական գիտության համար պայքարը միաժամանակ պայքար էր վոչ թե առհասարակ սուբյեկտի մատերիալիստական ըմբռնման, այլ նրա դիալեկտիկական-մասնախախտական ըմբռնման համար: «Գերմանական իդեոլոգիայի» մեջ Մարքսն ու Ենգելսն ասում են, թե «գիտակցություն», հետևաբար նաև սուբյեկտը «է առաջուց պատմական պրոդուկտ և մնում է այդպիսին, քանի դեռ առհասարակ գոյություն ունեն մարդիկ»:¹⁾ Փիլիսոփաները, այս թվում նաև Ֆոյերբախը, խոսում էին սուբյեկտի մասին առհասարակ, արատաւար կամ մարդու մասին, Մարքսն ու Ենգելսն ապացուցեցին,

¹⁾ Մարքս և Ենգելս, Արխիվ, I գիրք, էջ 220: Ընդգծումը մերն է:

վոր մարդը պատմական եակ է, և իբրև այդպիսին կոնկրետ է վոչ միայն այն մտքով, վոր նրա եյությունը, նրա գիտակցությունը և այլն մշտապես վորոշվում են հասարակութան, ու նրա արտադրողական ուժերի ու արտադրական հարաբերությունների զարգացման աստիճանով, հասարակութան ներսում դասակարգային պայքարի խորացման աստիճանով և այլն: Բայց մարդու այս հասարակական եյությունը հակասության մեջ է մտնում նույն սուբյեկտի բնական եյության հետ վորջափով վոր վերջինս միջինգոն չէ, մեկուսացած ատոմ չէ, այլ հասարակության անդամ, նրա առաջնահիմքը: Հասարակության մեջ կրկին անգամ հաստատվում է սուբյեկտի ռեալությունը, նրա «մարմնականությունը»: «Հասարակությունը, մարդու և բնության միասնության ավարտուն գոյությունն է, բնության իսկական հարությունը, մարդու ավարտուն նատուրալիզմը և բնության ավարտուն հումանիզմը»,¹⁾ ասում է Մարքսը: Հեգելը ջանում էր հասարակությունը հակադրել բնությանը այն հիման վրա, վոր իբր թե հասարակությունը, հասարակական սուբյեկտը, վոգին բնորոշ է նրանով, վոր ոժտված է գիտակցությամբ և իրավունք ունի կատարելագործվելու ժամանակի մեջ: Մարքսը մերժեց այս թեզիսը, գտնելով, վոր «մտածության մեջ» սուբյեկտը «կրկնում է միայն իր ռեալ կեցությունը», հետևաբար վոչ մի հիմք չկա մարդկանց գիտակցության մեջ տեսնելու սուբյեկտի վոչ ռեալության պատճառը: Գիտակցությունը կամ մտածությունը վորոշակի հարաբերություն է դեպի շրջակա միջավայրը: Իհարկե, այս հատկությամբ ոժտված է միայն մարդը, բայց նա մի ինչ-վոր գերբնական բան չէ, այլ արտադրության հարաբերություն, բնության վրա ակտիվ ներգործելու հարաբերություն, նրա փոփոխությունը և յենթարկումը սուբյեկտին:

Սուբյեկտն իր բնությամբ ակտիվ է, նա կեցողում է իր սեփական պատմությունը, հետևաբար, նա չի կարող լինել բնության ու հասարակության փոփոխության պարզ դիտողը, կամ աստվածային պլանի կատարողը, ինչպես մտածում էր Հեգելը: «Նման այն բանին, ինչպես հասարակությունն արտա-

¹⁾ Մարքս և Ենգելս, III հ, էջ 623:

դրում է մարդուն իրենի մարդու, այնպես էլ մարդն արտադրում է հասարակությունը»:¹⁾ Արտադրել հասարակություն նշանակում է լինել ակտիվորեն գործող, վոչ թե «գերագույն կամքի» կույր կատարող, այլ սեփական կյանքի ստեղծարար, հետևապես ամեն մի նպատակի ու ամեն մի պլանի ստեղծարար: Յերբ Մարքսը «կապիտալ»ում ասում է, թե «գիտակցական նպատակը վորոշում է նաև սուբյեկտի գործողությունների բնույթը» նա դրանով նաև ընդգծում է այն հանգամանքը, վոր սուբյեկտը գործում է վոչ տարերայնորեն, այլ պլանաչափ, գիտակցաբար, վորպիսի հանգամանքն ավելի ուժ է տալիս նրա գործողություններին: Իր վաղ աշխատություններում (Հեգելի իրավունքի փիլիսոփայության քննադատությունը) Մարքսը մեղադրում էր Հեգելին նրանում, վոր նա փաստում էր զրաբանությունը, վերածելով այն Շեքսպիրի կոմեդիայի բնույթի սուբյեկտին, վորև առյուծ է և՛ առյուծ չէ. և՛ («СОНЬ В ЛЕГНУЮ НОЧЬ») առյուծի, վորև առյուծ է և՛ առյուծ չէ. և՛ գործում է, և՛ չի գործում, դրանով իսկ ստեղծելով ակտիվության միբամենտ և կամ ստեղծագործական խաբեյություն, վորպեսզի չանհանգստացնի՝ պրոլետական միապետականների խաղաղ կյանքը: Պրոլետարիատը, հետևաբար նաև նրա իդեոլոգն այսպիսի խաբեյությամբ չի կարող զբաղվել և նրա կարիքը չի զգում, ուստի սուբյեկտը, մարդիկ, նրանց առաջավոր մասը՝ զգում, ևստի սուբյեկտը, Մարքսի ու Ենգելսի կարծիքով, հանգիբանվոր դասակարգը, Մարքսի ու Ենգելսի կարծիքով, հանգիբանում են հասարակության ամենահեղափոխական ուժը: սանում են հասարակության ամենահեղափոխական ուժը:

Բայց ինչպես է այս ուժը, սուբյեկտը, վերաբերվում արտաքին աշխարհին, որյեկտին: Ինչն է հանդիսանում սկզբնականը, վորոշիչը: Վերև ասվածից հետևում է, վոր Մարքսն ու Ենգելսը վորոշիչ էյին համարում մատերիան, նրանց փիլիսոփայության լեալիտը որյեկտն էր: Այս հարցում կարծես թե նրանք չեյին տարամտվում 18-րդ դարի մատերիալիստների ու Ֆոյերբախի հետ: Մատերիան անտարակուսելի ռեալություն է, վորից մենք յենում ենք, ասում էյին մատերիալիստները մինչև Մարքսն ու Ենգելսը: Սակայն, հենց այս բիալիստները մինչև Մարքսն ու Ենգելսը Մալինոզան կամ Դիդրոն գիլումատներ յեյին, վորպիսի տեսակետը բնավ էլ մինչև վերջ

¹⁾ Մարքս և Ենգելս, III հ, էջ 623:

հետեւողական մատերիալիզմի տեսակետը չէ։ Իմացաբանության հարցերում, վորը հանդիսանում է մտածության ու կեցության հարաբերության հարցի «մյուս կողմը», նրանք չկարողացան վերջնականապես ռժիքներն ազատել հին փիլիսոփայական սխտեմների ազդեցութիւնից։ Թեև իրն իր մեջ իմանալիության հարցում չգարգացրին ազնոստիցիզմի տեսակետը, բայց աշուտամենաշնիվ, մինչ մարքսյան մատերիալիստները սպառնչ, հեղափոխական-մատերիալիստական պատասխան չտվին դրան։ Հոլլախը գրում էր, վոր «մենք չգիտենք մատերիալի վոչ ելութիւնը, վոչ ել իսկական բնույթը, թեև մենք ի վիճակի յենք նրա հատկութիւններին ու վորակներին միքանիսը ճանաչելու՝ մեզ վրա նրանց ներգործելու յեղանակով, վորը մենք չենք կարող ասել նաև ասածու մասին»¹⁾ Իսկ ինչ վերաբերում է Ֆոյերբախին, վորը չէր տառապում գիլդոթիզմով, կամ այնպիսի թերութիւններով, վորոնք կողմնակիւրեն գեթ արտաքին նմանութիւն ունեն ազնոստիցիզմի հետ, հայեցողական, արատրակտ մատերիալիստ էր։ Այնպես, վոր յեթե կլասիկ իդեալիստներն որչեկտի ու սուբյեկտի հարաբերակցութիւնը լուծում էին յենելով սուբյեկտի ու նրա առարկալիմացության արատրակտ փոխհարաբերութիւնից, մատերիալիստները մինչև Մարքսն ու Ենգելսը կարողացան այս հարցին տալ միայն մատերիալիստական բընույթ այն իմաստով, վոր ինչպես որչեկտը, այնպես ել սուբյեկտը հայտարարեցին ռեալ գոյութիւն ունեցող։ Սակայն, վոչ առաջինները և վոչ ել յերկրորդները իսկապէս միասնութիւնը չհասան։ Հեգելի փիլիսոփայության մեջ որչեկտը նույն սուբյեկտն է, բայց միայն վերցրած գոնե խոսքով անկախ մարդուց, ուստի վերջիվերջոյ արգացումը հանգում է որչեկտի ու սուբյեկտի լիակատար նույնացման և որչեկտի իրական իմացութիւն փոխարեն ըստացվում է կատեգորիաների կամայական կառուցում։ Ֆոյերբախը կարողացավ հաղթահարել Հեգելի այս իդեալիզմը, բայց միայն մեխանիստական մատերիալիզմի հիման վրա, նրա որչեկտը չէր լուծվում սուբյեկտի մեջ, սա մի հակայական քայլ էր առաջ, բայց սրա փոխարեն նա զարգացնում էր որչեկտի

¹⁾ Հոլլախ, «Բնութիւն սխտեմը», էջ 373։

ու սուբյեկտի փոխադրեցության տեսակետը զգայական հայեցության, մտածության, այսինքն՝ թերիական պրակտիկայի հիման վրա։ Ֆոյերբախը յերեք ի վիճակի չէ զգայական աշխարհը դիտելու իրեն այն կազմող ինդիվիդուների ամբողջական կենդանի, զգայական գործունեւորքում, ուստի, յերեք, որինակ, առողջ մարդկանց փոխարեն տեսնում է գեղձախտից տառապող ամբոխ, աշխատանքից հյուծված ու թոքախտաւոր չքավորներին, ստիպված է փրկութիւն գտնել «գերագույն ինտուիցիայի» իդեալական «հալասարեցման» մեջ, այսինքն, ստիպված է կրկին ընկնելու իդեալիզմի մեջ հենց այնտեղ, վորտեղ կոմունիստական մատերիալիստը տեսնում է արդյունաբերութիւն վերակազմութիւն և հասարակական բաժանման անհրաժեշտութիւն և սրա հետ միաժամանակ՝ պայման»¹⁾ Այսպիսով որչեկտի ու սուբյեկտի ռեալութիւն, նրանց փոխադրեցության ճանաչումը դեռևս բավական չէ աշխարհը փոխելու համար, վորպեսզի դիտական միտքը դուրս բերվի իդեալիստական ճանճից և դրվի ճիշտ ուղու վրա։ Պրակտիկան, զգայական — մարդկային գործունեւորութիւնը հիմնական է հանդիսանում այս հարցերի դիտական լուծման համար, ուստի Մարքսն ու Ենգելսը հենց սրա վրա էին կենտրոնացնում իրենց ուշադրութիւնը։ Վոչ թե թերիայի, այլ «մարդու պրակտիկայով պետք է մարդ ապացուցի ճշմարտութիւնը, այսինքն՝ իր մտածութիւն էրական, այս կողմային լինելը։ Պրակտիկայից մեկուսացած իրական, այս կողմային լինելը վոչ իրական լինելու վերաբերյալ մտածութիւն իրական թե վոչ իրական լինելու վերաբերյալ մեծ գուտ սխալասիկ վեճ է» գրում էր Մարքսը դեռևս Ֆոյերբախի վերաբերյալ թեզիսներում։ Այնպես վոր Մարքսն ու Ենգելսը փիլիսոփայութիւն հիմնական հարցը դեռ ամենասկզբից լուծեցին միանգամայն այլ կերպ, պրակտիկ, գործն միասնութիւնը հիման վրա։

Մարդու առաջին հարաբերութիւնը դեպի բնութիւնը՝ արտաքին աշխարհը փոխելու հարաբերութիւն է, նրա յենթարկումը սուբյեկտին։ Յերեք առաջին մարդը ջոկվեց կենդանիների թագավորութիւնէն։ Նա սկսեց արտադրել արտադրութիւն գործիքներ և նրանց նից, նա սկսեց արտադրել աշխարհը և ինքն իրեն։ Հե-

¹⁾ Մարքս և Ենգելս, Արխիվ I դերք, էջ 218։

կան դիալեկտիկան: 18-րդ դարի մեխանիստական մետաֆիզիկական մատերիալիզմը հետազոտելով մտածութեան ու կեցութեան հարաբերակցութեանը միայն բովանդակութեան տեսակետից, մնաց առարկայի իմացութեան մակերեսին, տեսավ նրա միայն քանակական փոփոխութեանը, չհասավ մինչև իսկական ելութեան, մինչև ներքին որինաչափութեանը, մինչև բոլորի վորակների ու փոխանցումների իմացութեանը բոլորի մեջ: Հեգելի իդեալիստական դիալեկտիկան բովանդակութեանից անցավ նաև ձեւերին, առարկայի արտաքին նկարագրութեանից դեպի փոփոխութեան ներքին պատճառների ուսումնասիրութեանը, դեպի իրականութեան բաղմապիտութեանների փոխթափանցումները, սակայն այս բոլորը միայն իդիալեզմի, ֆանտաստիկայի տեսակետից, և վոչ թե գիտություն լինելով գիտական աշխարհայացի: Իսկական գիտութեանը պահանջում է ձևերը դիտել բովանդակութեան տեսակետից, վերջինիս հիման վրա: Հեգելի փիլիսոփայութեան մեջ ձևը դարձավ գերիշխող, նա կտրվեց իր բովանդակութեանից և դարձավ պարզապէս ձև, բայց միևնույն ժամանակ նրա աշխարհայացքի վախճանական հիմք: Իր փիլիսոփայութեան նպատակը Հեգելը տեսավ բացառապէս ձևերի նվաճման մեջ, որինակ գիտելութեան ձևը, կրօնի ձևը, պետութեան ձևը և այլն: Վերովհետև Հեգելի կարծիքով իբր թե դարգացման հետեանքով բովանդակութեանն անհայտանում է անվերջանալի ձևով և պրոցեսի վերջում մնում է զուտ ձևը, վորն իբր թե իրենից տալիս է իր սեփական բովանդակութեանը, ուստի դարգացման վորոշ կետում, յերբ բովանդակութեանը գտնում է իր բացարձակ ձևը, հետագա շարժումը կանգ է առնում: Այստեղ Հեգելի դիալեկտիկան, վորն արդեն ամենասկզբից իր իդեալիստական բնույթի հետեանքով ներքուստ ջլատվել էր, վերջնականապէս անցնում է մետաֆիզիկայի: Այնպէս վոր, վոչ միայն ֆրանսիական մատերիալիստները, այլև Հեգելը չկարողացան գիտութեանն այս հարցում հանել ճիշտ ուղու վրա: Այս խնդիրը լուծելու համար հարկավոր էր հաղթահարել բնութեան ու հասարակութեան մասին ունեցած մետաֆիզիկական աշխարհայացքը, հարկավոր էր բոլոր լերեւոյթները քննարկել դիալեկտիկայի տեսակետից և արմատացնել այն ամեն մի գիտութեան մեջ:

Ենգելսի մասին հոգոված գրելուց 13 տարի հետո Լենինն ավելի ևս կոնկրետացնելով իր մտքերը Մարքսի ու Ենգելսի ծառայութեանների մասին գիտութեան ասպարիզում, գրում էր. «Մարքսն ու Ենգելսը, ահելով Յոյերբախից և արիանալով գերչակների դեմ մղված պայքարում, բնականաբար ամենից ավելի ուշադրութեան էյին դարձնում մատերիալիզմի փիլիսոփայութեան կառուցումը վերեւից կատարելու վրա, այսինքն վոչ թե մատերիալիստական իմացաբանութեան, այլ պատմութեան մատերիալիստական ըմբռնման վրա: Մարքսն ու Ենգելսն այս պատճառով իրենց լերկերում ավելի էյին ընդգծում դիալեկտիկական մատերիալիզմը քան դիալեկտիկական մատերիալիզմը, ավելի էյին պնդում պատմական մատերիալիզմի վրա, քան պատմական մատերիալիզմը:»¹⁾ Յեւ սա միանգամայն հասկանալի է, վորչափով վոր վոչ մի գիտութեան հնարավոր է առանց մինչև վերջ հեռեւորական դիալեկտիկական մեթոդի: Կլասիկ քաղաքատնտեսութեանը մետաֆիզիկ գիտութեան էր, նրա մեթոդը հակադիալեկտիկական մեթոդ էր, այդ պատճառով էլ կապիտալիստական հասարակութեան էյական հարաբերութեանները նրա համար մնացին անհասկանալի և նա չհասավ դրանց դիտական իմացութեանն աստիճանին: Որինակ՝ ուսումնասիրելով աշխատութի գնման ու վաճառքի արդիւնքը, նա աշխատութի արժեքի մեջ տեսավ աշխատանքի արժեքը, այսինքն՝ մնաց, լերեւոյթի մակերեսին, վորը սոսկ լերեւոյթապէս է ապացուցում թե «հատուցվում է վոչ թե աշխատութի արժեքը, այլ նրա ֆունկցիայի, այսինքն բուն իսկ աշխատանքի արժեքը»:»²⁾ Գիտական իմացութեանը բուն իսկ աշխատանքի արժեքը: Գիտական իմացութեանը չի կարող այս լերեւոյթն ընդունել իրեն իսկական էյություն: Յերեւոյթները հավաստել — սա մտածութեան ընթացիկ (ХОДЯЩИЙ) ձևերի գործն է, իսկ գիտական հետազոտութեանը գրաստում ձևերի գործն է, իսկ գիտական հետազոտութեանը գրաստում է լերեւոյթների էյութեանը, ցույց է տալիս նրանց հիմքը: Ընթացիկ մտածութեան համար լերեւոյթն արված է մեկընդմիշտ պատրաստի ձևով, նա էլ տեսնում մի լերեւոյթի փոփոխութեանը և անցումը մյուսին: Դիալեկտիկական մտածողների՝ Մարքսի ու Ենգելսի համար լերեւոյթն էյութեանը գրաստում

1) Լենին, XIII հ., ռուս. էջ 269—270:

2) Մարքս, Կապիտալ, I հ., ռուս. 1923 թ., էջ 523:

բունն է, իսկ եյությունն իբրև որչեկտ հանդիսանում է լինելութան հավիտենական պրոցես: Որինակ, նույն աշխատավարձը մի ամբողջ պատմություն ունի: Մշտապես և ամենուրեք է, վոր, ասենք թե, գոյություն է ունեցել հատավճարն, իբրև աշխատավարձի գրեթե ամբողջական ձև, «Լոնդոնի գրաշարները սովորաբար գործավարձ են ստանում, ժամանակավարձը նրանց մոտ բացառություն է: Ընդհանրապես, գաղափարական գրաշարներն մոտ ժամանակավարձը կանոն է, հատավարձը՝ բացառություն»: ¹⁾ Լոնդոնում կապիտալիստական հարաբերություններն ավելի զարգացած էին, քան գաղափարում, ուստի մի տեղ տիրապետում էր աշխատավարձի հատավարձային ձևը, մյուս տեղ՝ ժամանակավարձային: Հետևաբար, աշխատավարձի յուրաքանչյուր ձևի եյությունը ճանաչելու համար հարկավոր է իմանալ այս ձևերը հարուցող պատճառները, ուրիշ խոսքով՝ հարկավոր է ուսումնասիրել կապիտալիստական հարաբերությունները: Այն հանգամանքը, վոր կլասիկ քաղաքատնտեսությունը չկարողացավ հասնել որինակ աշխատուժի արժեքի իսկական եյության և նրա հետ կապված ուրիշ յերևույթների արմատներին, — դա բացատրվում է նրանով, վոր նա յեղով վոչ թե հիմնականից, հատկապես բուրժուական հասարակության յուրահատուկ հարաբերություններից, իր ուսումնասիրության որչեկտր վերցրեց վոչ թե շարժման մեջ, այլ պատրաստի ձևով: Առաջադրած խնդիրը լուծելու համար կլասիկ քաղաքատնտեսությունը շուկայական հարաբերությունների — պահանջարկի ու առաջարկի — հետազոտությունից հասավ մինչև «բնական գները», հույս ունենալով այս ճանապարհով «աշխատանքի պատահական գների միջով հասնել մինչև նրա արժեքին»: Բայց այստեղ նա դեմ առավ նոր յերևույթի՝ արտադրության ծախքերին: Իսկ ի՞նչ է ներկայացնում դա իրենից: «Այս հարցը քաղաքատնտեսության համար անգիտակցաբար փոխարինվեց սկզբնական հարցով, վորովհետև աշխատանքի իբրև այդպիսին արտադրության ծախքերը հետազոտելիս նա պատվում էր արտադրող շրջանում և տեղից չէր շարժվում»: ²⁾ Հետևաբար, պրոցեսի ընդունումը, Մարքսի ու

¹⁾ Մարքս, Կապիտալ, I հ., Լուս. 1923 թ. Կ. Եջ 532.

²⁾ Մարքս, Կապիտալ, I հ., Եջ 519.

Ենգելսի կարծիքով կենտրոնական հարց է գիտական մտածություն համար:

Պրոցեսը որչեկտի ունալ փոփոխությունն է, նրա զանազան շարժումների փոխանցումը, հնի վոչնչացումը և վորակապես նորի գոյացումը: Այնպես վոր ամեն մի փոփոխություն կամ շարժում չի կարելի ընդունել և դարձնել գիտական հետազոտության հիմք: Հետագայում ընդհանրացնելով, խորացնելով, ու զարգացնելով Մարքսի ու Ենգելսի հիմնական մտքերն այս հարցի վերաբերյալ, Լենինը գրեց. «զարգացման յերկու հիմնական (կամ յերկու հնարավոր, կամ յերկու, պատմության մեջ նկատվող) կոնցեպցիաներ (եվոլյուցիաները) կան. — զարգացումն իբրև նվազում ու մեծացում, իբրև կրկնություն ու զարգացում, իբրև հակադրությունների միասնություն (միասնականի յերկարում, փոխադարձաբար բացառող հակադրություններ և փոխհարաբերություններ նրանց միջև): Առաջին կոնցեպցիայի դեպքում շարժումը մնում է սովորի մեջ, ինքը շարժումը նրա շարժիչ ուժն է, նրա աղբյուրը, նրա շարժառիթը (կամ այս աղբյուրը փոխադրվում է արտաստծու, սուրբեկտի մեջ etc): Յերկրորդ կոնցեպցիայի դեպքում գլխավոր ուղղությունը դարձվում է հենց «բուն» շարժման աղբյուրի իմացության վրա: Առաջին կոնցեպցիան մեռած է, աղքատ է, չոր է: Յերկրորդը կենսունակ է: Միայն յերկրորդն է տալիս բանալին թռիչքների, «ատտիճանականության խզման», հակադրության վերածելու համար, հինը վոչնչացնելու և նորի առաջացման համար»: ¹⁾ Յերբ 18-րդ դարի մատերիալիստները շարժումը հայտարարելով մատերիալի ատրիբուտ, բայց հեռու չգնալով շարժման մեխանիկական ձևից, ճանապարհ բացեցին ինքնաշարժման բացասման համար, իսկ Հեգելը, ընդունելով վերջինս, բայց իբրև իդեալիստ վերջում ստիպված յեղավ հայտարարելու, վոր շարժումն «ունի բացարձակ վախճանական կետ», ²⁾ Մարքսն ու Ենգելսն ընդհանրապես, ապացուցեցին, վոր շարժման մեխանիկական ձևը շարժման բազմաթիվ ձևերից մեկն է միայն, և նա իբրև հավիտենական փոփոխություն վոչ միայն

¹⁾ Լենինյան Ժողովածու XII, Եջ 324.

²⁾ Հեգել, IX հ., Եջ 39.

սկիզբը չունի, այլև յերեք չի վերջանալ։ Յերբ եվոլյուցիոն թեորիայի ներկայացուցիչները դարգացումը համարում ելին սոսկ աստիճանական փոփոխություն, իսկ Հեգելը տալով այս թեորիայի փալտուն քննադատությունն, իհարկե իրեն իդեալիստ գրում եր, թե «պետական հեղաշրջումները կատարվում են առանց բուն հեղափոխությունների, յերբ այս ըմբռնումը դառնում է ընդհանուր սեփականություն»։ հիմնարկները թափվում են իրեն հասուն մրգեր, անհայտանում են հայտնի չե թե ինչպես, ամենքը յենթարկվում են այն անխուսափելի փաստին, վոր նա, պետք է կորցնի իր իրավունքը» փաստորեն նորից մնաց եվոլյուցիոնիզմի շրջանակներում,¹⁾ Մարքսն ու Ենգելսը վերջնականապես հաղթահարեցին ամեն տեսակ գոհնիկ եվոլյուցիոնիզմ, բացահայտելով հարցի հեգելյան ըմբռման ուսակցիոն ելությունը։ Եվոլյուցիան հեղափոխական դիալեկտիկական շարժման սոսկ մի մոմենտն է, սովորեցնում ելին Մարքսն ու Ենգելսը։ Ջարգացումը յերեք չի կատարվում նախապես սահմանված որենքներով, նա կենդանի յե ու բազմազան։ Ինչ վերաբերում է աստիճանականության, ապա այն մտնում է դարգացման ընդհանուր պրոցեսի մեջ, վորպես զարգացման մոմենտներից մեկը։ Բայց վորոշ կետում աստիճանականություն անխուսափելիորեն ընդհատվում է և տեղի յե ունենում հեղափոխական թռիչք մի թագավորությունից մյուսը, անցում հին վորակից դեպի նոր վորակ։ Յերբ արտադրողական ուժերի զարգացումը հասնում է մինչև վորոշակի աստիճանի, անխուսափելիորեն տեղի յե ունենում հեղափոխական թռիչք արտադրության հին յեղանակից դեպի նոր յեղանակը, գրում է Մարքսը «կապիտալում»։ Բայց սխալ կլիներ կարծել, թե աստիճանականության շրջանը մի ինչ-վոր խաղաղ, հնի անտարբեր փոփոխություն է։ Վորչափով վոր եվոլյուցիայի շրջանը կամ քանակական կուտակումը հեղափոխական ակտի պատրաստման շրջան է, խոսք չի կարող լինել բացարձակ խաղաղ փոփոխություն մասին։ Այն, ինչ եվոլյուցիոնիստներն անվանում են խաղաղ շարժում, իրականում հակադրությունների պայքար է։ Սովորական տափակ մտածողի համար այս թեգիսն անհասկա-

1) Հեգել, X հ, եջ 206:

նալի յե, նա չի կարող միասնություն մեջ գտնել այս նույն միասնության զանազան մոմենտների կամ կողմերի պայքարն ու հակադրությունը, միասնություն, վոր կաղմում է նրա իսկական ելությունը։ Մարքսն ասում է, թե «վորոշ տեսակետով բացարձակ և հարաբերական հավելյալ արժեքի տարբերությունն առհասարակ ներկայանում է պատրանքային ձևով»։ Հարաբերական հավելյալ արժեքը բացարձակ է և ընդհանրացող, նայած թե այս հարցին ինչ տեսակետից է մոտենում հետազոտողը։ Ուստի Մարքսը շարունակում է բացատրել. «Իսկ յեթե ուշադրություն դարձնենք հավելյալ արժեքի շարժման վրա, ապա կարծեցյալ նույնությունն անհայտանում է։ Քանի վոր արտադրության կապիտալիստական յեղանակն առաջացել է և դարձել արտադրության ընդհանուր յեղանակ, բացարձակ և հարաբերական հավելյալ արժեքի տարբերությունն իրեն զգալ է տալիս, յերբ գործը վերաբերում է հավելյալ արժեքի նորմայի բարձրացմանն առհասարակ»։¹⁾ Գիտության խնդիրն այն է, վորպեսպի պատրանքային նույնության յետևում բացի հակասությունները և ցույց տա որչեկտի զարգացման տեղեկներ։ Նախկին գիտությունը, մինչև Մարքսն ու Ենգելսը գոյություն ունեցող գիտությունը բավականանում եր որչեկտի արտաքինը նկարագրելով, մինչդեռ հարկավոր եր բացահայտել ներքին որինաչափությունը, նրան հետաքրքրում եր վոչ թե նորն առաջանող պատճառը, այլ միայն փաստերի հավաստումը։ Նա բացարձակացնում եր պատճառականությունը, և մետաֆիզիկական գիտությունը չեր կարող որչեկտի մեջ տեսնել համաշխարհային փոխադարձ կախման, ունիվերսալ կապի, անցքերի փոխադարձ շաղկապման մոմենտ և այլն։ Յերբ հարկավոր եր ցույց տալ անվերջանալի յերևույթների կապն ու փոխանցումը նա ամեն կերպ ջանում եր սահմանադատել մի յերեցումը նա ամեն կերպ ջանում եր սահմանադատել մի յերեցումը նա ամեն կերպ ջանում եր սահմանադատել մի յերեցումը։ Մարքսի ու Ենգելսի դիալեկտիկական մեթոդի առավելությունն այն է, վոր նրանք առաջ անցան այս բոլոր սահմաններից եր։ Բոլոր յերևույթները պատճառական կապ ունեն. բացարձակապես կտրված վոչինչ չկա, հայտարարեցին նրանք։

1) Մարքս, Կապիտալ, I հ, եջ 491:

Ամեն մի կտրում հանգում է յերևույթի արտոլլուտացման, այն բանին, վոր վորոշակի կետում զարգացման պրոցեսը կանգ է առնում: Յերբ բուրժուական տնտեսագետները հայտարարեցին, թե ֆեոդալական հիմնարկները պատմական են և չկարողացան այդ սկզբունքը տարածել նաև բուրժուական պետության և տնտեսակարգի նկատմամբ, նրանք թույլ տվեցին այն մեթոդոլոգիական սխալը, վոր վորոշակի կետում արհեստականորեն կրտսեցին շղթան և սկսեցին կապիտալիստական հասարակությանը դիտել մեկուսացած: Այդ մեկուսացածության մեջ կապիտալը արտադրողական ուժերի զարգացման բացարձակ ձևն ընդունեց, իսկ պրոեսական միապետությունը, շատ ավելի ուշ նաև բուրժուական դեմոկրատիան՝ կուլտուրական համակեցության վերջին սահմանը հայտարարվեց: Հաղթահարելով բուրժուական այս սահմանափակությունը, Մարքսն ու Ենգելսն ապացուցեցին, վոր կապիտալը «արտադրողական ուժերի զարգացման համար բացարձակ ձև» չէ կամ «հարստության ձև, վորը բացարձակապես հաճնկնում է արտադրողական ուժերի զարգացման հետ»: Կապիտալիզմի զարգացումն անխուսափելիորեն հանգում է սոցիալիզմի: Սոցիալիզմը միանգամայն նոր հասարակարգ է, վորը հենվում է արտադրական նոր հարաբերությունների վրա, ուստի չի կարելի միևնույն որոնքները կիրառել և՛ այնտեղ և՛ այստեղ: Որենքը եյականն է յերևույթի մեջ: Վորչափով վոր փոխվում է ինքը լերևույթը, իսկ տվյալ դեպքում հասարակարգը, փոխվում է նաև նրա որոնքը, հենց այն, վոր եյապես նրա մեջ չի կարող մնալ միևնույնը: Այսպիսով Մարքսն ու Ենգելսը հանգեցին իրականության կոնկրետ ուսումնասիրությանը, իստորիզմի խիստ տարածմանն ինչպես հասարակական, այնպես էլ բնական յերևույթի վրա, և նրանց որոնքների ուսումնասիրությանը: Նույնիսկ այնպիսի իբրե թե ընդհանուր որոնք, ինչպես Չրի սառելը զրոյից ցած, պատմական որոնք է, ասում է Ենգելսը, վորովհետև այնտեղ, վորտեղ Չուր չկա (որինակ լուսնի վրա) կամ բացակայում է համապատասխան ջերմաստիճանը (արևի վրա) խոսք անգամ չի կարող լինել այդ որոնքի կիրառման մասին:

Տակավին իր վաղ աշխատություններում Լենինը Մարքսի

ու Ենգելսի ուսմունքի այս կողմի վրա առանձին ուշադրություն դարձնելով գտավ, վոր շնորհիվ այդ կոնկրետության, իստորիզմի խիստ կիրառման հասարակական կյանքի ու հասարակական յերևույթների նկատմամբ, սոցիոլոգիան դարձավ գիտություն: Մինչև Մարքսն ու Ենգելսը սոցիոլոգները խոսում էին առհասարակ հասարակության մասին, դատում էին մարդկային պատմության ընդհանուր որոնքների մասին, այդ պատճառով էլ նրանց գիտությունն անպտուղ մնաց վորպես անդրջ: Մարքսի ու Ենգելսի մեծագույն ծառայությունը գիտական մտքի առջև նաև այն յեղավ, վոր առհասարակ հասարակության վերաբերյալ պարզապես խոսակցությունները նրանք փոխարինեցին մենակ կապիտալիստական հասարակության կոնկրետ ուսումնասիրությանը և դրա հիման վրա տվին մարդկային պատմության ըմբռնման բանալին, ասում է Լենինը:

Մարքսի մասին իր հոգվածում Ենգելսը գրում է՝ վոր «այն շատ կարևոր հայտնադործություններից, վոր ընդհուպ Մարքսը ժամանակին իր անունը դրեց գիտության պատմության մեջ», այն է, վոր նա «հեղաշրջում առաջացրեց համաշխարհային պատմության ամբողջ ըմբռնման մեջ», ապացուցելով, վոր «ամբողջ նախընթաց պատմությունը դասակարգերի պայքարի պատմություն է, վոր ամբողջ միախաղաղ ու բարդ քաղաքական պայքարի մեջ բանը մշտապես վերաբերում է հասարակության այս կամ այն դասակարգերի հասարակական ու քաղաքական գերիշխանությանը, իսկ գերիշխանության պահպանությունը—հին դասակարգերի կողմից, գերիշխանության հասնելու մասին—բարձրացող նորերի կողմից»: «Մարքսի յերկրորդ կարևոր հայտնադործությունը հանդիսացավ կապիտալի ու աշխատանքի հարաբերությունների հայտարարումը մինչև վերջ, ուրիշ խոսքով ասած այն բանի դրսևորումը, թե ինչպես է արդի հասարակության մեջ՝ արտադրության գոյություն ունեցող կապիտալիստական լեղանակի ժամանակ կատարվում բանվորի շահագործումը կապիտալիստի կողմից»¹⁾ և թե ինչպես կարելի է վոչնչացնել այդ շահագործումը:

Իհարկե Ենգելսը համեստությունից զրգված լուում է այն անդնահատելի դերի մասին, վոր խաղացել է նա ինքն այս

¹⁾ Մարքս և Ենգելս, XV հ., էջ 418, 419, 421:

գործում, արդի գիտական մտքի հեղաշրջման գործում, գիտութ-
յունից իրենալիզմն ու տերատերականությունը վտարելու գործում,
խակական գիտություն, հասարակության ու բնության պատ-
մության գիտություն ստեղծելու գործում: Սակայն հեղափոխա-
կան պրոլետարիատը գիտե՞ նրա անմահ ծառայությունները,
բանվորական շարժման հանգեպ իբրև գիտական կոմունիզմի
հիմնադիրներից մեկի, գիտե՞ նրան իբրև իր ուսուցիչի, և հան-
ձարեղ Ստալինի ղեկավարությամբ շարունակում և կատարել
Ենգելսի պատգամները:

III

Ենգելսի մահվանից անմիջապես հետո արդի ուղիղունիզմի
հայր Եղուարդ Բեռնշտայնը հանդես յեկավ մի թեզիսով, թե
իբր կապիտալիստական հասարակության զարգացման պատ-
մական ընթացքը շուտ ավից մարքսիզմի հիմնական սկզբունք-
ները: «Կոմունիստական Մանիֆեստը» սխալ և բնորոշել արդի
հասարակական զարգացման տենդենցը: «Հասարակական հարա-
բերությունների սրումը կատարվեց վոչ այնպես ինչպես նկա-
րագրում և Մանիֆեստը», այսինքն՝ իբրև թե բուրժուական
հասարակության դասակարգերի միջև հակամարտությունը չը-
հանգեց և չի կարող հանգել աշխատավոր ժողովրդի ստեղծումն
ուժեղանալուն, գրեց նա: Հետևաբար անմտություն և մտածել
անգամ պրոլետարիատի քաղաքական պայքար կազմակերպելու
մասին՝ բուրժուազիայի բռնի տապալման համար: Ուրիշ յեղրա-
կացություն չեր կարելի անել Բեռնշտայնի ասածներից: Յեռնելով
վերև նշված թեզիսից, նա նույնիսկ ջանաց ապացուցել, վոր
մարքսիզմը գիտական չէ, վկայակոչելով այն բանը, վոր գի-
տության հիմք հանդիսացող փորձը վորպես թե հերքում և
մարքսիզմի սկզբունքները: Իհարկե, այժմ, յերբ անցել և ավե-
լի քան մի քառորդ դար, վորի ընթացքում մարքսիստական
թեորիական միտքն անհամեմատ ավելի առաջ և գնացել, յերբ
դասակարգային պայքարի պրակտիկան ամեն ուր հերքում
և բեռնշտայնականությունը, վերջապես, յերբ աշխարհի
մի վեցերորդ մասում պրոլետարիատը բռնի կերպով նվաճելով

իշխանությունը կառուցում և նոր սոցիալիստական հասարա-
կություն, արդեն այնքան ել գծվար չե ապացուցել բերնշտայ-
նականության անհեթեթությունը: Բայց այժմ մեզ համար
բնավ այս չե կարևորը, այլ ցույց տալ այն ըստ ելության
բուրժուական թշնամական վերաբերմունքի ահունքները, վորը
(թշնամանքը) ցուցաբերում են Վ ինտերնացիոնալի թեորետիկ-
ները Մարքսի ու Ենգելսի ավանդների հանգեպ: Յեւ հիրավի,
ովքեր էյին, յեթե վոչ բուրժուական մտածողները, վորոնք
սկզբից և յեթ փորձեցին հերքել մարքսիզմի հիմնական սկզբ-
բունքները, ջանացին ապացուցել, վոր մարքսիզմը գիտական
հող չունի և աչն: Միթե փաստ չէ, վոր Բեռնշտայնից շատ
ավելի առաջ Պոլ Լերուս — Բոյեն Ֆրանսիայում, Գոշենն Անգ-
լիայում, Շուլց — Գեյսերնիցը Գերմանիայում, ամեն կերպ փոր-
ձում էյին հիմնավորել այն թեզիսը, թե իբր «այն լայն տա-
րածված պատկերացումը, վորի համաձայն սեփականությունը
կենտրոնանում և ավելի ու ավելի քիչ թվով ձեռքերի մեջ»,
սխալ դուրս յեկավ: Անկասկած փաստ և, այդ պատճառով ել
հազար անգամ իրավացի յեր Պլեխանովը, յերբ նա ժամանա-
կին առարկելով Կառուցիւն, գրեց. — «Յեթե արդեն իսկապես
այստեղ հարկ կա խոսելու մեր ազնվության պարտքի մասին,
այստեղ հարկ չի լինի մեր շնորհակալությունն ուղղենք
ապա արդարացի լինենք և մեր շնորհակալությունն ուղղենք
պատշաճ հասցեյով», ¹⁾ այսինքն բուրժուական մտածողների, և
վոչ թե Բեռնշտայնի հասցեյին:

Բեռնշտայնը Ենգելսի թարմ գերեզմանի վրա յերգեց բուր-
ժուազիայի հին յերգը, թե մարքսիզմը գիտություն չէ: Ին-
չհու իբրև թե այն պատճառով, վոր «սոցիալիզմը ուսմունք և
ապագա հասարակարգի մասին», վոր զրկում և մեզ «գիտակա-
նորեն հաստատելու» «նրա առավել բնորոշ հատկանիշները» և
փորձով իսկույն և եթ ակնառու ցույց տալ այս ամենը, վին-
գելրանդն ու Ռիկկերտը ժամանակին այն միտքն էյին տարա-
ծում, թե սոցիալական յերեույթների վերաբերյալ բոլոր ուս-
մունքները գիտություն չեն, վորովհետև վորպես թե դրանք
փորձի վրա չեն հենվում, քանի վոր այն, ինչ տեղի չե ունենում

¹⁾ Պլեխանով, յերկեր, XI հ., էջ 26:

հասարակական կյանքում չի կրկնվում, ինչպես ասենք Ներքին գործերի նախարարը: Իսկ առանց վերջինի որոնքներն ու որինաչափությունները հաստատել անհնար բան է, վորն եսկան ու հիմնական է գիտություն համար:

Բացասելով մարքսիզմի գիտականությունն այն հիման վրա, վոր իբր թե նա չի հենվում վորձի վրա, Բեռնշտայնը միայն կրկնեց Վինդեխմանդի, և ուրիշ նեոկանտականների անհեթեթ ուսմունքը գիտության վերաբերյալ: Փորձը միայն այն չէ, ինչ կատարում է բուրժուական բնագիտությունը կարճատևում, ամենամեծ ու ամենահարուստ փորձը, դա պրոլետարիատի դասակարգային պայքարի փորձն է, վորը հանդիսանում է մարքսիզմի հիմնական ու չեղակետը: Մարքսն ու Էնգելսն ապացուցում են, վոր հենց հասարակական կյանքում են կատարվում ամենավիթխարի փորձերը, հարկավոր է միայն կարողանալ ճանաչել դրանք և դրանցից համապատասխան ճիշտ թեորիական ընդհանրացումներ անել: Մի՞թե փաստ չէ, որինակ, վոր կապիտալի անընդհատ վերարտադրությունը վորոշակի իմաստով հանդիսանում է բուրժուական եկոնոմիկայի փորձերի յուրահատուկ կրկնությունը: Առանց կապիտալիստական հարաբերությունների «հավիտենական» վերարտադրության—անմտություն է բուրժուական հասարակության գոյությունը, այդ պատճառով էլ Լենինն ասում է, վոր կրկնելիությունը համագիտական չափանիշ է, և Մարքսի ու Էնգելսի ծառայությունը նաև այն է, վոր նրանք ապացուցեցին կրկնելիության կիրառելիությունը նաև հասարակական յերևույթներն ուսումնասիրելիս¹⁾ Հետևաբար, մարքսիզմը վոչ միայն գիտական աշխարհայացք է, այլև միայն նրա շնորհիվ էր, վոր սոցիոլոգիան դարձավ գիտություն, վորչափով վոր միայն նա յեր, վոր հնարավորություն ստեղծեց սոցիալական կյանքում գիտականորեն կանխատեսումներ անելու:

Բեռնշտայնը, վոր վերջնականապես անցավ բուրժուագիտյի բանակը, չի կարող այս բանը հասկանալ, վորովհետև մարքսիզմի գիտականության ընդունումը հակադրվում է շահագործող դասակարգերի շահերին: Յեթե մարքսիզմը գիտու-

թյուն է, այն ժամանակ չի կարելի բացասել հասարակական դարգացման նրա դիագնոզների ճշտությունը, կապիտալիստական հասարակության շարժման նրա նշած տեղեկությունները, վերջապես այդ հասարակության վերափոխության համար նրա հանձնարարած միջոցները:

Կառեցիկն, վոր հանդիսանում է II Ինտերնացիոնալի թեորիական տերտերը, հենց այսպես է մոտենում հարցին: Յես շատ բանում մեղք եմ գործել Բեռնշտայնի հետ բանավիճելիս և այժմ յերբ հնարավորություն ունեմ հանգիստ քննելու անցած ուղին չեմ կարող չընդունել, վոր շատ բանում իրավացի յեր Բեռնշտայնը, և վոչ թե իր հակառակորդները. գրում է արդեն ավելի քան բացահայտ ունեգատ Կառեցիկն:

Բեռնշտայնը մարքսիզմի հիմնական թեորությունը տեսնում էր նրա հետևողական մատերիալիզմի մեջ: Մաքս Ադլերը ջանում էր ապացուցել, վոր իսկապես ասած Մարքսն արդեն այնքան էլ հետևողական մատերիալիստ չէր, ինչպես պատկերացնում են այդ նրա ուսմունքի մի քանի մեկնաբանողներ: «Մարքսի լեզվով մատերիալիստականը վոչինչ այլ բան չի նշանակում, քան եմպիրիկականը և այս պատճառով Մարքսի համար բնորոշ է, վոր այս յերկու արտահայտությունն էլ նա յերբեմն գործածում է միանգամայն իբրև հոմանիշներ, առանձնապես որինակ իր պոլեմիկական յերկում՝ ուղղված Մաքս Շտիրների դեմ: Անցում ապրիորիկ յերևույթները—սրտումն է պի սոցիալական կյանքի եմպիրիկ յերևույթները—սրտումն է կայանում մատերիալիզմը, պոստուրյան մատերիալիստական ըմբռնումը: Ուստի «մենք միանգամայն անհրաժեշտ ենք համարում ամենից առաջ վերացնել պատմության մատերիալիստական հայացքի այն սխալ մեկնաբանումը, վոր անկարելի յէ դարձնում նրա իսկական իմաստի ըմբռնումը: Մենք նկատի ունենք «փիլիսոփայական—մատերիալիստական մեկնաբանությունը»¹⁾ Փիլիսոփայական մատերիալիզմը նեոկանտական պողիտիվիզմի թշնամին է, իսկ Մաքս Ադլերը՝ այս վերջին ուսմունքի քարոզիչը: Փիլիսոփայական մատերիալիզմը վոչ միայն անցյալի իմացու-

1) Լենին, I., ուս., էջ 61:

1) Մ. Ադլեր, Մարքսն իբրև մոսծող, 1924 թ. էջ 69, 70: Ընդգծումը հեղինակինն է:

թյունն է, ալիև նրա փորձի հիման վրա հայտարարում է ներկայի որինաչափությունը, չերևույթների զարգացման տենդենցները, այսպիսով նախագուշակելով նաև ապագան: Այնպես վոր հետևողական փխխտոյայական մատերիալիզմը ակտիվ է, նա աշխարհի փոփոխության գործիքն է: Նեոկանտականների «մատերիալիզմը» պատասիվ է, նա լավագուշն դեպքում զբաղվում է սոսկ աշխարհի բանի նկարագրությամբ, ինչ յեղի է, և վոր թե միաժամանակ ճանաչելով տեղի ունեցողը կատարում է ապագայի կանխատեսում: Նեոկանտական «մատերիալիստ» կառուցկին գրում է, վոր «ամեն մի իմացություն առհասարակ, և վոր միայն պատմության իմացությունը սեփական իմաստով, հանդիսանում է անցյալի իմացություն»: ¹⁾ Անցյալը նյութ է տալիս իմացության համար, բայց նա չի քարանուծում նրա վրա: Յեթե մարքսիզմը բավարարվեր միայն անցյալի իմացությամբ, չգնեք նաև ապագայի խնդիրները, բուրժուական սովորական ուսմունքներից առաջ չեք անցնի, հետևաբար չեք լինի հետևողական մատերիալիզմ: Մարքսի ու Ենգելսի հետևողական մատերիալիզմը, ուսումնասիրելով անցյալը, կարողացավ միաժամանակ խորանալ ինչպես ներկայի, այնպես էլ ապագայի զարգացման մեջ: Միայն այսպիսի մատերիալիզմից չենելով է, վոր հնարավոր յեղավ, բնորոշել ժամանակակից հասարակությունը, գրել, վոր «կապիտալի մոնոպոլիան վերածվում է արտադրության աշխարհային կապանքների, վորը ծաղկման է հասել նրա հետ միասին և նրա շնորհիվ: Արտադրության միջոցների կենտրոնացումը և աշխատանքի հանրայնացումը հասնում են մի մակարդակի, չերը նրանք անհամատեղելի յեն դառնում իրենց կապիտալիստական թաղանթի հետ: Վերջինս պատմվում է, խփում է կապիտալիստական մասնավոր սեփականության ժամը: Ենպրայրխատորներին եքսպրոպրիացիայի յեն յենթարկում»: Այս ձևակերպման մեջ կապիտալիզմի անցյալի ու ներկայի ուսումնասիրության հիման վրա նշված է նրա հետագա զարգացման տենդենցը, նրա ապագան: Նեոկանտական պողիտիվիզմը չի կարող բարձրանալ տափակ

¹⁾ Կ. Կառուցկի, Պատմության մատերիալիստական բմբոնումը, II հ. առա. հրատ., էջ 635:

նկարագրությունից վեր, ուստի կառուցկին գրում է, վոր մենք չենք կարող համաձայնվել Մարքսի այս գրութի հետ, «մենք սպասում ենք կապիտալիզմի վախճանին վոր թե իբրև հետևանք կոնֆլիկտի մի կողմից արտադրողական ուժերի միջև, վորոնց զարգացման համար արտադրության կապիտալիստական չեղանակը չափազանց նեղ է դառնում, մյուս կողմից՝ կապիտալիստական սեփականության միջև. մենք այսպիսի վախճանի սպասում ենք վոր աշխարհային ժամանակ միայն, չերը «կապիտալի մոնոպոլիան կապանք կդառնա» արտադրության տվյալ յեղանակի համար: Մենք բոլոր հիմքերն ունենք վստահորեն հուսալու, վոր այսպիսի վախճանն ալելի շուտ կսկսվի», ¹⁾ հավանաբար շնորհիվ II Խնտերնացիոնալի «կուլտուրական» դեմոկրատական գործունեյության:

Այսպիսով մատերիալիզմի հետևողական կերպումից նա հանջիլը հանգում է հասարակական պրոցեսների կեղծ բմբոնման, հետևաբար նաև՝ հասարակական գիտությունների աղճատման: Հենց այս հանգամանքը նկատի ուներ Լենինը, չերը գրում էր, թե միայն շնորհիվ այն բանի, վոր Մարքսն ու Ենգելսը մատերիալիզմը կերպարեն հասարակական յերևույթների նկատմամբ, սոցիոլոգիան դարձավ գիտություն և հնարավոր դարձավ տափակ նկարագրությունից անցնել հասարակական յերևույթների խիստ գիտական վերլուծություններին: Այնպես վոր, աշխարհ, ինչ II Խնտերնացիոնալի ներկայացուցիչները համավորում ելին և շարունակում են համարել Մարքսի ու Ենգելսի ուսմունքի բացասական կողմը, իրականում հանդիսանում է մարքսիզմի փխխտոյայության առավելությունը, դիալեկտիկական մատերիալիզմը կերտողների անձա ծառայությունը: Յեղ հերավի միթե «մատերիալիզմը» չե, վոր «տվեց միանգամայն որչեկտիվ կրիտերիում» հասարակության գիտական իմացության համար, միթե նա չե, վոր պատմությունից վտարեց սուրյեկտիվիզմը, սպիրիտուալիզմը և հասարակական զարգացման հարցերի առհասարակ ամեն մի կրոնական մեկնաբանություն, միթե աշխարհ, վոր հեղաշրջում առաջացրեց ինչպես բնական,

¹⁾ Կ. Կառուցկի, Պատմության մատերիալիստական բմբոնումը, II հ. առա. հրատ., էջ 620—621:

այնպես ել հասարակական գիտություններն մեջ: II Ինտերնացիոնալի բանակի թեորոտիկներն ուրիշ կարծիք ունեն այս մասին: Նրանք համոզված են և ամեն կերպ ջանում են ապացուցել, վոր իբր թե մարքսիզմն ըստ եյուլթյան ամբողջական ու ավարտուն աշխարհայացք չէ, ուստի նա կարիք ունի լրացման կամ «պարբերական ռեիզիպլի», ինչպես ասում է Կառլեկին: Յերբ մարքսիզմի նուշխիսկ բուրժուական քննադատները, ինչպես Վ. Զոմբարտը, չէլին կարող չընդունել, վոր «մարքսիզմի մեծագույն նշանակութունն այն է, վոր ինքը հանդիսանալով միանգամայն ավարտուն, ամբողջական տրամաբանական կառուցվածք, սոցիալական գիտության զարգացման վրա հակայական ազդեցութուն (ե գործել և) է գործում հենց այս տեսակետից»¹⁾ Կառլեկին ջանում է իր ընթերցողներին հակառակը հավատացնել: «Այն գիտելիքները, վորոնց համար մենք պարտական ենք Մարքսին ու Ենգելսին, բացարձակ և հավիտենական ճշմարտություններ չեն», նրանց առավելութունը միայն այն է, վոր «նրանք ավելի կատարյալ ճշմարտություններ եյին միմեյն մրանի գերիշտող նեմարսոքյուններ համեմատությամբ»²⁾ (ընդգծումն իմն է: Հ.): Մարքսից ու Ենգելսից հետո պատմությունը նոր փաստեր և հայտնագործել, հանդես են լեկել նոր չեղեղութիւններ, ուստի մարքսիզմն արդեն կարիք ունի վոչ միայն ուղղումներ, այլև լրացումներ, գատում է Կառլեկին: Նա չի կարողանում ըմբռնել այն պարզ հանգամանքը, վոր չեթե «Կապիտալում» չի խոսվում ասենք իմպերիալիզմի մասին. բայց դրա փոխարեն այնտեղ կան արտագրության կապիտալիստական չեղանակի հիմնական որոնքների անալիզը վորը հընարավոր է դարձնում ըմբռնելու նաև իմպերիալիզմի եյությունը: Ուստի մարքսիզմի վորե սկզբունքի զարգացում, դըրանց հավելում կամ վերացում չէ, դրանց ռեիզիպլն չէ, ինչպես կարծում է Կառլեկին, այլ գոյություն ունեցող սկզբունքների կիրառում սոցիալական և բնական կյանքի նոր յերեւոյթներն նկատմամբ, նրանց խորացում, հարստացում ու դրանով իսկ արդեն առաջխաղացում պրոլետարիատի դասակարգային

պայքարի նոր փորձի, գիտության ու տեխնիկայի հիման վրա: Մարքսիզմի առանձնահատկությունը, նրա առավելութունը նրանից առաջ և հետո գոյություն ունեցող փիլիսոփայական սխտեմներից այն է, վոր նա սխտեմ չէ այս բառի հին իմաստով, առանձին հավաքված նախապատմական պնդումների մետաֆիզիկ ամբողջություն չէ, այլ գործողության գործիք: Այս գործիքը կոմիւնիստ և նորագույն պողպատից, արդի հասարակության ամենահեղափոխական դասակարգի դասակարգային պայքարի արդյունք է և իր մեջ պարունակում է մարդկային կուլտուրայի հաղարամյա փորձը: Յեթե մինչև այժմ գոյություն ունեցող փիլիսոփայական սխտեմները գիտություններին վկայակոչելիս նկատի ունեցին սրանց միայն եմպիրիկ սվյալը, հենվում էլին բացառապես ԴՐԱ վրա, մոռանալով սենդեմը, չըկարողանալով ճանաչել այդ սենդեմը և նրանից այդ նույն գիտության դեմքը փոխող գործիք պատրաստել, մարքսիզմն ընդհակառակը, բացի նրանից, վոր յեղնում է գիտության ու տեխնիկայի ավելի բարձր զարգացումից, իր ընդհանրացումներն համար ոգտագործելով անհամեմատ ավելի շատ հարուստ փորձ, միաժամանակ կարողացավ թափանցել ամեն մի գիտության խորքը, ցույց տալ դրանց զարգացման սենդեմը և դրանց սվյալներն ոգտագործել բացառապես այս տեսանկյունից: Որինաակ, չերբ Ենգելսը գրում էր «բնության դիալեկտիկան» կամ լենինն իր՝ դարագլուխ կազմող «Մատերիալիզմն ու եմպիրիոկըրիտիցիզմը», գիտությունների միջ գերակշռող եմպիրիկ սվյալը դեմ էր դիալեկտիկային, բայց նրանք կարողացան խորը թափանցել, այդ վարագույրի հետևում բացել նրանց զարգացման իսկական սենդեմը, դիալեկտիկան, վոր ներհատուկ է դրանց: Ուստի մարքսիզմը գիտական ավարտուն թեորիա չէ, և ինչպես ասում է նուշխիսկ մարքսիզմի հակառակորդ Տուգան Բարանովսկին, խոսք կարող է լինի նրա առանձին դրույթներն ընդունելու կամ բացասելու և կամ ամբողջությամբ հերքելու և վոչ թե այն լրացնելու մասին:

Չի կարելի ասել, թե Յերկրորդ Ինտերնացիոնալի թեորեիկները ժխտ են լեղել այս տեսակետից: Հենց սկզբից ել Բեռնշտայնը հանդես է լեկել իբրև Մարքսի ու Ենգելսի կա-

1) Վ. Զոմբարտ, Ֆր. Ենգելս, 1906 թ. և ջ 28, Տուգան Բարանովսկի, Ակնարկներ քաղաքատնտեսության նորագույն պատմությունից, 1905 թ, թուս, էջ 216:

2) Կառլեկին, Պատմության մատերիալիստական ըմբռնումը, II հ., 629:

տաղի հակառակորդ: Պլեխանովը, մարքսիզմին անհամեմատ ա-
վելի մոտիկ կանգնած այս մտածողը, շանացել և քողարկել ֆո-
յերբախի հայեցողական մատերիալիզմի և Մարքսի ու Ենգելսի
դիալեկտիկա-մատերիալիստական ուսմունքի տարբերությունը,
առանձին դեպքերում պաշտպան կանգնել նեոկանտականու-
թյանը և այլն: Կառուցելին մերժեց մատերիալիստական դիա-
լեկտիկան և իր վերոհիշյալ յերկնատորյակում արդեն բացա-
հայտորեն հանդես յեկավ իբրև Հեգելի իդեալիստական դիա-
լեկտիկայի քարոզիչ: Այնպես վոր II Ինտերնացիոնալի վերջ-
նական հեռացումը մարքսիզմից պատրաստվել և աստիճանա-
բար, այն սկսվել և պրոլետարիատին ուսմունքի առանձին
գրույթների քննադատությունից և վերջացել նրանով, վոր
սոցիալ-դեմոկրատիայի պաշտոնական թեորետիկները մարք-
սիզմի վրա այժմս արդեն նայում են վոչ թե իբրև դիտու-
թյան, վորը զինում և պրոլետարիատին և առհասարակ աշխա-
տավոր ժողովրդին յերջանիկ կյանքի իրականացման համար,
այլ իբրև այնպիսի ուսմունքի, վոր խանդարում և նրանց հա-
վատարմորեն ծառայելու իրենց կապիտալիստ տերերին: Այս
գրույթը առանձնապես ապացուցվելու կարիք չունի, վորով-
հետև II Ինտերնացիոնալի պաշտոնական առաջնորդների պրակ-
տիկ գործունեությունը այդ բանի ամենացայտուն ու ան-
հերքելի ապացույցն է: Ուստի ծիծաղելի կլիներ, յեթե մենք
ուզեյինք նրանցից պահանջել մարքսիզմի պաշտպանություն և
կամ այն դերի մոտավոր որոշակիվ գնահատություն, վոր
մարքսիզմը խաղացել և և շարունակում և խաղալ բանվորա-
կան շարժման և գիտական մտքի զարգացման պատմության
մեջ: Այդ գործը կատարեցին միայն Լենինն ու Ստալինը:
Նրանք առաջիններն էյին, վոր կարողացան վոչ միայն ճիշտ
ըմբռնել մարքսիզմի եյությունը, ճիշտ գնահատություն տալ
դրան, այլև այս բոլորից համապատասխան պրակտիկ յեղրա-
կացություններ անել պրոլետարիատի հերոսական պայքարի
համար: Այդ պատճառով էլ ժամանակակից պրոլետարիատը չի
կարող չպարծենալ, վոր Մարքսից ու Ենգելսից հետո նա ունի
այնպիսի ուսուցիչներ և գիտական կոմունիզմի հիմնադիրների
գործի այնպիսի շարունակողն էր, ինչպես են Լենինն ու Ստալինը:

ՀԵՂԻՆԱԿԻ ԼՈՒՅՍ ՏԵՍԱԾ ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՆ ԱՌԱՆՁԻՆ
ԳՐԲԵՐՈՎ.

- 1) Նացիոնալիզմի տեսություն և պրակտիկայի քննադա-
տություն շուրջը. 1930 թ. Պետհրատ.
- 2) Հասարակական զարգացման որինաչափությունը. 1932
թ. Կուսհրատ.
- 3) Հայկական մենշևիզմի ժամանակակից փիլիսոփայու-
թյունը 1934 թ. Կուսհրատ.
- 4) Հեգելի զարգացման թեորիան և Մարքսիզմ-Լենինիզմ.
1935 թ. Պետհրատ:

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0146335

ԳԻՆԸ 1 Ռ. 50 ԿՈՊ.

Գ. Գաբրիելյան

Процесс самопознания рабочего класса и становления
марксизма как науки

Гиз ССР Армянской Республики, 1986